

В. Деде

Боротьба

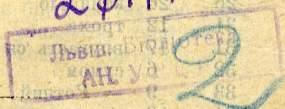
Боріте ся — поборете !

БОРОТЬБА.

(Із листів студента засланоного в салдати.)

В. ДЕДЕ.

28.11.2.

Авт. см. 22.

Число 2.

Усер-1946

~~ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ~~

Літературно-Наукова Бібліотека

Револуційної Української Партії.

1903.

Друкарські помилки.

Стор.	Рядок	Надруковано :	Повинно бути :
3	20	провадить	проводить
4	3	хвилі	хвилини
4	9—10	аж плакать... захоті-	„аж плакать... захо-
		лось	тілось“.
10	29	одповідати,	одповідати)
11	5	пошмарували	пошматували
25	5	Ага !...	Ага !..
25	21	сподіючись	сподіваючись
25	23	надивив ся	не дивив ся
25	26	камянїло	кимянило
31	12	троха	трохи
31	17	впуваєть ся	впиваєть ся
32	6	сумом	шумом
33	9	— Ротний	Ротний
34	16	свому	сьому
34	32	кидає	киває
35	27	його	йому
35	29	Ваш	Вам
40	9	справ	прав
42	19	вже	все
43	23	кроком	криком
46	23	підводить	підводить ся
52	1	почування	почування...
56	23	промінь	профіль
62	5	роззявити чисто	роззявити рот чисто
65	28	шарудінне у стінї	шарудінне мишей у стінї
76	20	Десяток... виступив і підійшов	„Трое“... виступило і підійшло
80	20	жалібно	уважно
82	35	і правдою !	і правдою ! — 1 гро-
			шей нема. — за-
			думливо кинув
			Дудка.
90	14	норами	нарами.

Державна державна
шкільна бібліотека

БОРотьБА.

(Із листів студента засланого в салдати.)

„Не бійтеся тих, що тіло,
убивають, душі ж не
можуть убити“.

Лист перший.

Щиро прохаю вибачення, що так довго не писав, але, прочитавши сей мій зшиток, що посилаю тепер, зрозумієте все. Вибачайте все, що про себе, не дивлячись на Ваше прохання, пишу мало, але в ушу сказати, що зо мною тепер мало чого і трапляється цікавого. Ну, не буду розмазувати, із зшитка про все довідається.

У нас іде тепер боротьба, боротьба дика і надзвичайна. З одного боку — дисципліна, „кнут“, карцер, голод, холод і командир роти; з другого — дух народу, сила віри, сила вистражданих, народжених життям ідеалів і „рядовий“ салдат Микита Кравчук. Боротьба страшна. Кожного дня ми чекаємо з якимось холодом у грудях кінця її і боїмось і бажа-

ємо його невимовно. Всі інтереси зсунулись кудись у бік і хіба тільки традиційна „порція“ має ще свій вплив, але й то вже не такий, як уперед. Навіть ненажерливий Мазюрин, про якого я вже писав вам, не з таким запалом віддаєть ся тепер процесу наїдання і, буває, навіть, що й не зразу з'їдає сей шматок розвареного, смердючого мяса, а, захопившись загальною балачкою, бережно засуває „порцію“ в кишеню і аж у вечері витяга її звідти і разом зо всім сьміттям, що поналипало на неї, зі смаковитим чваканєм провадить у рот. Напруження в казармі страшенне. Чуєть ся, що боротьба ся повинна скінчитись, але як, чим вона може скінчитись, важко уявити собі.

„Салдатики“ вже на всі боки обсуджують се питання, але розв'язати його не можуть. Нерозумно чуєш де небудь у кутку свого „взвода“ таку розмову:

— Убє!.. Мабуть убє... — задумливо кидає високий, довготелесний Макуха, мій сусід по койці. — Побачите!

— „Убє“, голова! — з погордою, палко шопочучи, повертаєть ся до його маленький, товстенький Шабатуров. — Як же він може вбити, коли його віра не дозволяє убивати... Тай не то що убивати, а, братця мої, і торкнути когось не можна. „Убє!“ А закон? Він, брат тобі від закону он як (показує на кінчик чорного зашмаленого цигаркою пальця) не одступить! Штунда! Мальованець, одно слово! Він і мухи не вбє, а то... „Статую“! Сказав!..

— Ну, а як же?

— „А як же“... А чорт його зна як!.. коли-ж їм не можна кров проливати. Такий закон!.. Он пам'ятаєш, як він невароком якось

штовхнув Крисина, а той у кров носа розбив? Бачив, як перелякався?

— „Бра... бра... братіку — дуже подібно до „штунди“, наумисне товстим голосом перебиває Дудка Шабатурова. — Я... не... хотів...

Інтонация „штундового“ голосу остільки удається, що всі проти волі регочуться і задоволено лають Дудку. (Се той самий Дудка, що пам'ятаєте, написав гостру сатиру незграбним віршем на салдацький обід і якого не тільки наш „взвод“, але й вся рота слухає завше з реготом. Він же і капітанові дав се дотепне назвисько „Статуя“ після одного якогось полкового сьвята, коли всю роту водили в музей).

— Ну, а що-ж він зробить? — знов кидає Макуха з якоюсь пильною думкою на своєму довгообразому лиці, не дивлячись на Шабатурова.

— Ось що зробить! — раптом провадить Дудка всею долонею йому по лиці і хутко ховається за Шабатурова.

— А ну!... к чорту! Бо як дам!...

— Ану? — сьміючись і піддразнюючи його, виставляє своє рябове і гостреньке лице Дудка.

Іншим часом Макуха на певне не витримав би, кинувся би спершу за Дудкою сердито, потім десь би за щось, ганяючись, зачепився, упав, весело зареготався-б разом з всіма і, сьміючись, піймав би нарешті Дудку, і вся рота втішалася би їхнім борюканем, доки-б їм самим не надокучило, або не розігнало якесь „начальство“. Тепер же Макуха тільки сердито і похмуро дивиться ся кудись у бік і щось пильно думає.

Провадить ся отся боротьба з потайним невидним зверху, але глибоким завзяттем. Почалась вона уже з тої самої хвилі, як із рідного повітря київських лісів він уступив у сю прокляту, мертву атмосферу дисципліни, муштри та кулака. „Солдатики“ оповідають (мене-ж тоді ще не було), що коли його ввели в казарму високого, могутнього, з кужелем жовтого волосся на широкій голові, їм аж плакати, братця мої, захотілось. Чого саме „плакати“, ніхто не міг сказати, але навіть троє підтвердили. Звичайно „старі“ салдати зустрівають некрутів глузуючи, з насмішками, мов інстинктивно висловлюючи ненависть до всіх „вільних“ навіть до тих, що тільки що були такими. А Кравчука „якось язик не повертав ся зачіпати“. Дивно навіть було бачити його спокійну, поважну постать серед несмілих, наляканих, змучених морально й фізично некрутів, що завше як вівці товплять ся і тулять ся одне до одного. Чи Ви бачили коли їх? Ви бачили їх молодих, найкращих, на порозі сил, життя, одірваних, безжалісно запхнутих сюди на смерть і калічення? Бачили, яке безнадійне горе кричить на їх помятих від п'янства, (останнього п'янства „на волі“!) обличчях? Дивились ви на те пригнічення, на той непередаваний жах, який так жалко, так до болю жалко, глядить зо всеї постаті, пригнутої, несмілої, живої колись? Дивно-ж справді побачити щось спокійне, здорове і дуже між сим уже покаліченим і хорим. Дивно побачити чоловіка, який іде на певну смерть і спокійно, ясно дивить ся їй в очі. Таке, я певен, робив вражінє і Кравчук своїм спокійним і твердим виглядом серед юрби переляканих жалких не-

крутиків. Се, розуміється, зараз же і не подобалось Статуї.

— Як звуть? — оглядаючи їх, зупинився він біля його і озирнув усього неприхильним і холодним поглядом.

— Микита Кравчук.

— Кравчук Микита! — поправив капітан.

— Все одно! — спокійно згодився Кравчук.

— Не „все одно“, а треба говорити, як треба. Звідки?

— З київської губернії.

— Хахол?

— Малоросіянин.

— Все одно!

— Не все одно, бо то лайка — „хахол“ — усміхнувся спокійно Кравчук. Капітан знов пильно озирнув його і строго промовив:

— Мовчать!... Твоє діло відповідать, що питають. Православний?

— Мальованець.

— Хто?

— Мальованець.

— Я не розумію. Католик? Магометанин?

— Не католик і не магометанин, а мальованець.

— Що він говорить? — не розуміючи повернув капітан до фельдфебеля.

— Мальованець, ваше високоблагородіє, то все одно, значить, що штунда. Такі штундарі собі, ваше високоблагородіє — з легка усміхнувся фельдфебель і трошки вирівняв ся...

— Он я-як? — здивовано протягнув капітан. — Так ти ще се сьмієш заявляти мені прямо в очі? Та ти не знаєш, що я тебе під суд віддам за твою штунду?

— Я не штунда, я мальованець, — спокійно одповів Кравчук.

— Все одно!

— Не все одно, бо штунда...

— Та що ти, слухай, — перебив його страшено здивований капітан — дурний, чи божевільний? Та як ти сьмієш говорити зо мною так?

— А як же я говорю? — здивував ся і Кравчук.

— Еге-ге! Та з тобою, я бачу, прийдеть ся „балакати“... Ти видно з тих, що хоч дурні та хитрі... Взять його на увагу! — перестерігаючи повернув ся він до фельдфебеля і, ще раз озирнувши Кравчука пильним, стальовим своїм поглядом, рушив далі.

І „балачка“ почалась і ведесть ся ще й тепер, але вийшла вона не такою вже легкою, як, певно, гадав собі з початку капітан. Чи Ви знаєте, що се — „балачка“? Се — муштра; уважна, пильна муштра. А знаєте, що таке муштра? Се — гіпноз; систематичний, постійний, чисто-науковий гіпноз. А гіпноз (говорить наука), є рабство одної волі у другої, цілковите, безроздільне рабство, яке може примусити загіпнотизованого на найстрашніше злочинство для користи свого гіпнотизатора. А найелементарнійший підручник психології говорить, що для гіпнотизування індивіда є: забите всяких думок, бажань, почувань; забите всього живого, надзвичайного, ріжнومانітного; все повинно бути одноманітним, рівним, пра-

вильним і мертвим. Се все в муштрі є! Починаючи з одежі і кінчаючи чим хочете, все цілком відповідає сим науковим вимогам.

І починаючи з одежі гіпноз вступив до боротьби зі здоровою, живою силою Кравчука.

Чого вимагає гіпноз від одежі? Щоб вона не викликала думок, не зачіпала бажань, не ворушила життя, щоб ні кольором, ні формою, ні мірою навіть не зупиняла погляду, не перешкажала його впливу. І Кравчук зараз же запротестував проти затягування поясом до задихання, зараз же висловив своє незадоволення сїрими, одноманїтними шинелями, чорними мундурами і безобразними картузами. І хоча його зараз же за се посадили під „строгий арешт на 5 суток“, але й досї ні унтера, ні капітан не можуть вибити з його сеї огидливости до казьонної одїжи. Кожного разу перед муштрою його пильно обглядає фельдфебель і тикаючи кулаком у живіт, підтягує і засупнює його.

Чого вимагає гіпноз від рухів? Вони повинні бути рівні, постійні, правильні і одноманїтні. Всякий рух неправильний будить прибиту сею одноманїтністю думку і вадить гіпнозові.

І Кравчук із самого початку інстинктивно запротестував усею своєю здоровою натурою проти сього постійного убивання життя. Ось мало не чотири місяці, як тягнеться вже гіпнотизування, а його все таки не можуть ні карати, ні хитрощами примусити рівно зо всіма ступати; не повертати голови в строю, коли його кусає, наприклад, комар, не кашлянути, коли йому потрібно.

Чого вимагає гіпноз від обстановки життя? Воно повинно бути без змісту, без кольору. Помешкання, наприклад, повинно містити в собі тільки те, що найпотрібніше для того, що-б не померти. Все, що більше цього, гіпнозові перешкаджає.

І Кравчук інстинктивно протестує проти цих товстих, сірих, голих стін, проти рівного, одноманітного ряду ліжок із вивісками над кожним, і більше любить бувати на дворі ніж у казармі. Що-ж до ліжка, то за його він завше має або штовханів і ляпасів по лицю, або арешт за те тільки, що не кладе рушника на подушку, як роблять „по правилам“ усі.

Куди, словом, не киньте, все зарані продумано, обмірковано, все пристосовано до того, щоб убити всяке життя і покорити волю до останку. Дозволяється тільки те, що не вадить головній меті всього гіпнозу—убиванню людей. Тут уже і навішені скрізь малюнки, на яких одна яка небудь сіра, правильна юрба ріже-рубав другу синю, або чорну; і дозволяються пісні з такими, наприклад, думками: „бийте, ріжте, не жалійте бусурменів ворогів“; і читаються книжки, в яких оповідається, що який небудь ловкий гіпнотизатор, або просто божевільний в одну ніч перебив тисячі людей і дістав за се велику славу; і навіть штука-музика іде на послугу і утворює такі мелодії, які підіймають нерви і забивають розумну думку. Дозволяється і дурман ріжного роду: тютюн, горілка. Особливо горілка. Чи дозволило-б наприклад, начальство напийти ся юрбі горожан із дикими піснями, з безчинствами, з галасом і бійками ходити по улицах серед ночі і п'яно зачіпати всіх і все?

А некрутам се можна, бо се — дурман, перший грубий дурман, без якого важко приступати до наукового гіпнозу. Все, все носить дух і печать його, все контролюється, перевіряється, як треба, ніщо не сховається від їхнього погляду. Тай де там сховатись, коли „по правилам“ кожний салдат повинен всяке своє бажання, всяку свою думку передавати своєму „отдельному“, а той вже далі старшому гіпнотизаторові, а той ще далі. Балачки про щось, що не торкається убивання людей, забороняються по спроможності. А що се все таки важко, то майже весь день іде на муштру, на роботи, як воєнні так і приватні, на сон та їжу. В сьвята рекомендується дурманити ся горілкою.

І Кравчук одним навіть видом своїм протестує проти всього сього. Скільки, наприклад, я вже памятаю кар дістав він за те, що не вмів одповідати „по правилам“. Салдатові-ж дозволяється ся з начальством говорити тільки казньонними готовими виразами; їх усього, здається ся, девять, ось вони: „так точно; нікак нет; слухаю; віноват; не могу знать; рад стараться са; покорно благодарю (але се дуже рідко); здоровія желаю і счастливо оставать са“. Більше сього — уже вільнодумство, а вільно думати в дуже шкідливим гіпнозові, через се карається ся. І Кравчук завше помиляється ся, говорячи до начальства звичайною людською мовою і завше забуваючи додавати чин начальства, якому одповідає. І як до всього торкається гіпноз, так во всьому і має ворога Кравчука. Чи сьвідомо він бореть ся, чи ні, напевне не скажу вам, бо він майже ні з ким не балакає, завше похмурий, суворий, мовчазний він, навіть рідко сьміється на жарти Дудки, який

чогось любить його дразнити і зачіпати. Вільними часами щось пильно і глибоко думає, або читає євангелля, яке капітан боїть ся однімати. Не знаю також, чи захоплений він хоча би так сею власною боротьбою, як ми нею, чи ні. Про капітана можу сказати, що він навіть живе тепер нею. Вже мнї здаєть ся, самий сей гострий, дикий процес її переважає його гіпнотизаторські обовязки. Нема вже тепер ні одного руху, ні одного погляду Кравчукового, якого б він не знав, не продумав і не освітив його перед ротою, яка хилитаєть ся то туди, то сюди. З початку ще не так було, а от після „інспекторського огляду“, коли Кравчуків протест став грозити не тільки своєму гіпнозові, але і всеї роти, от тоді закипіла ся боротьба.

Вийшло се так. Ви знаєте що таке сей „інспекторський огляд“? Ви знаєте сю безсоромну, цинїчну комедию, яка що року відбуваєть ся по всіх казармах, як одна з видатних допомог гіпнозові? Не знаєте, певно. Се після сьвят звичайно, коли вплив гіпнозу, може десь поменивши ся за короткі часи гуляння з „вільними“ людьми, приїзжає якийсь генерал, або щось подібне до сього, і відновляє його. Приїзжає, розумієть ся, він ніби для того, щоб милостиво розпитати „братіків“ (яких уперед вимуштровують, як відповідати, чи не мають вони на кого „жалоби“, чи не обижав їх хто з начальства, чи не мають вони якої потреби. Розумієть ся, „жалоби“ майже ніколи не буває, всі бувають завше всім вдоволені, а як і знайдесть ся коли такий сьміливий, що за тиждень наперед скаже якомусь начальникові, що має на його скаржитись, коли витримає всі

можливі муки за сей тиждень, то його „жа-
лоба“ мати ме тільки ті наслідки, що йому
витягнуть потім усі жили, а тому, на кого він
скаржив ся, найбільше прочитають для виду
ногатию. Тепер уявіть собі становище чолові-
ка, у якого одрізали руки, якому пошмару-
вали серце, життя, якого безжалісно поніве-
чили на нікчемну ганчірку і якого з нахабно
цинічною батьківською ласкавістю пита-
ють: „Чи не обидив тебе хто? Чи всім ти за-
доволений?“ І коли той не-чоловік уже осмі-
лить ся сказати, щоб йому вже дали хоч до-
конати спокійно, йому за се тягнуть тоді ще
жили!

Вже за тиждень ми не мали покою. Ко-
жного дня ми щось скребли, мили, чистили
кожного дня ми десь ганяли по цейхавзах,
канцеляриях, з ранку до вечера ми щось ши-
ли, стругали, їли на швидку і падали мертві
від втоми. Спали не більше чотирьох годин,
схоплювались, знов мили, скребли, чистили,
знов десь ганяли і знов вимучені падали на
ліжку. За цілий тиждень я не мав вільного
часу прочитати листа. Ви можете думати, що
се гіперболя, але я вам серіозно се говорю.
Коли наставав вечір, я вже нічого не бажав,
як упасти, де попало і хоч годину заснути. До-
сить того, що ми не обідали, а на ходу гли-
тали „порції“ і ще діставали в потилицю, ко-
ли довго жували. Як би й був справді який
вплив „вільних“ людей, то за сей тиждень, я
можу ручитись, він вилетів, як дим. Аж ось
настав сей величний день. Ще з вечора ми
розклали свої розібрані до останнього винтика
рушницї, повикладали свої салдацькі річи
(щітки, молотки, ваке, білизну, чоботи) і одя-

глись, рано о сьомій годині вже ходили з напруженими нервами і страхом у серці. „А що — думалось кожному — як у мене буде десь на мундурі плямка, а я не побачу її, а побачить інспектор?“ І холодно ставало. Розуміється, Статуя прибігла вже о п'ятій годині і зараз же почала робити з нами різні проби, — як стояти, що говорити, як кричати і навіть як сьміятись, коли сього треба буде. „Жалоб“ ніхто ніяких не думав виставляти інспекторові і, значить, клопіт був весь у тому, щоб якомога більше задурманити в той день голови.

О дев'ятій ми вже стояли в мундурах „першого строку“, що смерділи невимовно нафтаїном, у нових картузах, які топірчилися на головах, як сковороди, і „в повній амуніції“, себто: на плечах скочена шинеля, ранець повний всякої драні, з боку мішок із сим же, лопата, сокира, підсумок і в руці рушниця.

Довго ми так стояли. Аж ось о десятій годині гримнув оркестр, і з'явився інспектор.

Хочете собі уявити його? Візьміть довгу палицю, причепіть з одного і з другого краю по парі таких же палиць, тільки меншеньких, одягніть се в мундур, рейтузи, причепіть із боку шаблю і зверху наткніть печену, зморщену картоплю. Коли ви причепите до сього вашого твору механізм і він почне ходити, то мало чим буде відрізнятись від інспектора. Картоплі тільки треба здерти зверху шкуринку, і намазати її чимсь брудним, бо то має бути лисина. Вусів, борода можете не чіпляти, бо і у інспектора нема. Кольор картоплі можете не підправляти, бо він дуже подібний до інспекторового кольору; колупніть тільки трошки

шпичкою там, де очі, причепить гудзика, де ніс і злегка-злегка проведіть ножем, де губи. Коли ви не порушите кольору, зморщок і форми картоплі, то матимете перед собою правильну копію інспектора. До гудзика підносьте иноді пенсне і одна з рук хай упираєть ся на палицю, а друга або граєть ся ланцюжком від годинника, або, тремтячи, насаджувє льорнети на гудзика.

— Здорово, братці! — прорипіло тоненько із картоплі.

— Здрав... желей..., ваш... всок... прев... ство-о! — дружно, гучно одповіла сотня молодих, здорових голосів.

Картопля пожувала губами, озирнулась до ротного, що трохи блідий ішов позаду, і зупинилась. Зупинилась і вся юрба офіцирів, які несєміло товпились довгим рядом за ними. Поговоривши щось, вони знов рушили. І треба-б вам подивитись із якою огидливістю ступало і дивилось се дійсно огидливе, нікчемне, шкідливе створінне на свої безневинні, замучені жертви. З якою обережністю воно ступало своїми палицями по підлозі, мов боячись доторкнутись до нас, як до чогось чужого, бридкого, але необхідного! А по довгому, рівному як нитка ряду салдацької маси хоч би вам заворушилось що!

Почалось обдивляння усього; картопля ходила, дивилась у льорнет, рипіла щось, але очевидячки не тямил а нічого і навіть не старалась удавати, що тямить. Вона робила те, що їй наказали робити: ходила, дивилась і видом своїм гіпнотизувала роту. Вона-б і не зуміла грати комедію.

Довго вони ходили. Зробили для виду деякі помітки, накричали на когось, потім цинічно розгляділи кожного з нас до голого тіла і спочили трохи. Потім картопля попрохала все начальство вийти з роти в канцелярію. Се ніби для того, щоб залякані, забиті істоти не соромились скаржитись при тих, хто їх залякав і забив. Ми zostались із картоплею на самоті.

— Ну, е... е... братці, я... е... Та підійдуть ближче! — скомандувала вона і поводячи і носом і тим місцем, де бувають брови, примостила льорнета.

Ми вже раніше повторяли сей „номер“, а через те дуже рівним і правильним колом обступили його.

— І так..., братці, ми зібрались тут... ем... ем... І ви... еп... еп... і я... Тепер ви — діти, а я... еп... еп... батько... Не начальник, а батько!

Картопля заморгала місцем над бровами, задвигала сухим, кістлявим гудзиком-носом, умостила пенсне, що почало з'їзжати, на майже білих оченятках і, пожувавши синіми губами, зарипіла далі:

— Так що ви мене братці, ем... еп... не бійтесь... Коли вас хто... еп... еп... із начальників ваших обидив..., ви говоріть... Як батькові... ем... говоріть... По правді... е... е... не ховаючись... За богом служба... еп... еп..., а за царьом... молитва..., чи як то?... ем... ем... не пропадають. Зрозуміли?

— Так точно, ваш... всек... прев.. ство-о!
— громом розкотилось дружно і весело.

— Дуже... е... е... дуже мені се... еп... еп... приємно... Хто-ж із вас... ем... ем... має жалобу?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о! — знов весело і радісно гукнули ми одним духом, і знов картопля, пожувавши губами, зарипіла:

— А вас... ем... е... ніхто не обижав?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о! — ще веселіше ревнули ми як один і знов картопля, пожувавши губами, хотіла щось вимовити, але раптом із заднього ряду густо й глухо почуло ся;

— Мене обижали!

Наче громовина пройшла по всіх салдацьких головах, так вони зразу повернулись на той грубий, суворий голос.

— Що? — не розчула і не зрозуміла картопля, здивовано дивлячись навкруги.

— Мене обижали! — голосніше і ще наче густіше почув ся голос.

— Обижали?... Кого? — ще таки не розуміла картопля, якій певно і в думку не могло прийти, що його слова мають якийсь зміст і що хтось може серйозно прийняти їх.

— Мене... Я хочу жалобу подати! — виступив трохи уперед Кравчук, суворо дивлячись перед себе своїми твердими невеличкими очима.

Картопля навіть злякалась трохи.

— Стій... стій... Куди-ж ти!... Стій... еп... еп... собі на місці.. Жалобу?... Ем... ем... на кого?

— На фітьфебіля і на ротного командира... Сильно бють... А бити не можна, не...

— Бють?.. ем.. ем.. Ротний командир?

— І фітьфебиль.

Картопля розтеряно озирнулась і певно не знала, як бути. Нарешті вона ще раз подивилась на Кравчука, що стояв не стуливши тісно ніг, не випнувши грудей, і наче знайшла вихід.

— А ти ем... ем... братіку, салдат? Чи... А ти, братець, е... е... не по формі стоїш... Так... жалобу подавати... еп... еп... не можна... Я такої жалоби... еп..., братець.. еп... не прийму... еп... еп...: Іди... е... на місце!

— Мене били, говорю правду..., як батькові — не поправляючись і не звертаючи навіть уваги на його слова, знов бовкнув Кравчук, і знов картопля змішалась, але пожувавши губами, знов знайшлась:

— Я еп... е... запишу... Іди!

І вона справді виняла з бокової кишені якусь книжочку, примостила пенсне, яке два рази спадало і два рази улаштовувалось на носі, і почала дійсно щось записувати тремтливими червоно-синіми, жилястими пальцями.

Ми ж стояли нерухомо і ні одним рухом не сьміли виявити того скаженого напливу думок, гадок і почувань, які вибухли у нас після „жалоби“.

— А більше... ем... ем... ніхто не жаліється?

— Нікак нет, ваш... всок... прев...ство-о!

— Усім задоволені?

— Так точно, ваш... прев...ство-о!

Але на сьому „батьківський огляд“ і скінчив ся. Зараз же було викликано ротного, офі-

цирів, (які розуміють ся, все чули й бачили), прочитано їм „жалобу“ і... перш усього запроваджено Кравчука під арешт за „неформенное подання жалоби“. Потім ще його покарали за те, що він не сказав наперед фельдфебельові і ротному, що хоче на них скаржити ся; перевели „в разряд штрафованих“, дякуючи чому він мав уже тепер право діставати за якусь провину різки; „жалоба“ сховалась десь „під сукном“, а боротьба з того часу закипіла на смерть, вибухами своїми хвилюючи і дратуючи всю роту.

Тепер застаєть ся місяця півтора до „присяги“, себ то до того дня, коли вже „молоді“ салдати будуть до того загінотизовані, що їх можна вже біль-меньш спокійно посилати убивати людей („усмиряти“) і берегти своїх гіпнотизаторів і орудя смерти. За сі півтора місяця треба зломити, убити всякий живий рух, всяке життя. І капітан приклада всі сили, напружує всі мускули свої, ось-ось, здаєть ся рота заснула, на віки заснула, але одна яка історія з Кравчуком і думка прокинулась, буяє, бєть ся і чогось шукає, чогось боїть ся, чогось допитуєть ся. І знов кара суворому, похмурому Кравчукові, знов ніби стихає, і знов рота хвилюєть ся.

Чим, як скінчить ся отся боротьба, знов кажу, і уявити не можу. Знаю, що се напруження, се глухе електризуване повинно знайти собі якийсь вихід. Чий верх буде, також важко сказати. І з того і з другого боку сили великі. Одно скажу, що більшість рот і висловлюючи і не висловлюючи, стоїть на боці Кравчука.

На сьому поки що й кінчаю. Певно, що хутко пришлю ще зшиток, бо так „без історій“ не обійдеться ся.

Лист другий.

Пишу вам просто із карцера. Останніми часами я більше перебуваю тут, ніж у казармі. Наказавши роті не балакати зо мною, присудивши мене на постійне мовчання, капітан все таки боїть ся, що я одним своїм видом перешкаджати му його маніпуляціям, а через те за найменьшу дрібницю засаджує мене під арешт. Розумієть ся, мені тільки того й треба і я користуюсь тепер усяким випадком і спішусь сюди. Тут я тільки й можу і читати і писати вам. (Природна річ, що се все робить ся потайно від ротного і куплено у „Фітьфебля“ по „полтиннику“ за кожде сидінє). Тепер я сижу ось за що. Розкажу вам весь той день.

Ранок. Тільки не гадайте, що се звичайний, людський ранок. Ранок по тутешньому є та доба, коли на дворі ще темно і до сьвітання має бути ще годин зо три. Се та доба, коли жовтеньке, ледве помітне сьвітло лампочки боязко крадеть ся зі стінн по брудній, чорній підлозі, з великою натугою проникає в повітре повне диму з тютюну, копоті з ламп, людського дихання, ріжних міязмів, несміло торкаєть ся передніх койок*), що двома правиль-

*) Ліжок.

ними рядами стоять по над стїнами і збезси-
лївши, зупиняєть ся і лишає кутки темними і
сумними. Тихо в казармі. Майже не чути ні
хропіння, ні сонних балачок, навіть дежурний
безсило куняє на вартї, схиливши голову у
казармі на брудний стіл. Солодко, смаковито,
спить ся тоді. Вмить десь там у коридорі щось
несамовито починає гупати, торохкотїти, з бо-
лем стукаючи по стурбованих нервах, і через
хвилину розкочуєть ся по казармі.

„Барабан уже!“ пробігає в сонній ще го-
лові і почуваєш, як холодне, тяжке почуття
зразу надавлює груди.

— Вставай!.. Вставай!.. Перший звод за-
мітать, убирать!.. — чуєте десь — за койками
хриплий, паний голос фельдфебеля. Зі злісною
рішучістю встаєш, ненависно натягаєш „мун-
дюр“ і стаєш у ряд сонних, злих товаришів,
що йдуть умивати ся.

— Вставай, вставай!.. — з'являєть ся в
нашому зводї коротенька, товстенька постать
фельдфебеля і загляда нам через голови, чи всі
повставали.

— А там хто ще копаєть ся? — гука він,
зобачивши у кутику на койцї щось велике, бі-
ле. — Хто там?

— Кравчук, Сидір Максимович... Богу
молить ся... — хіхікаючи, відповідає хтось із
салдатиків.

— А вмиватись? Він таки знов за своє!
„Салдатики“ хіхікають, а Сидір Макси-
мович просуваєть ся крізь нас і простує пря-
мо на Кравчука.

— Ти!.. Харя! — штовха він його кула-
ком у плече. — Умиватись!

Кравчук навіть не поверта голови і видно тільки при жовтенькому світлі лампи, як він трохи ворухить ся від штовхання та губи щось шопочуть.

— Я кому говорю? Кравчук!

Могутній, суворий профіль Кравчука освічений жовтеньким світлом не ворухить ся.

— От дивіть ся на цього чорта! — з нотками сьміху, дивування і гніву розводить фельдфебель руками, злегка звертаючись до нас. Де хто хіхікає, а більшість напружено слідить, що буде далі.

— Ти! Штунда чортова! Знов штовха він „штунду“ долонею в лоб. Похмура широка голова трохи одкидаєть ся назад і знов уперто дивить ся просто себе пильним суворим поглядом.

— Богу молить ся!... Спасаєть ся... Ач, сьвятий який!... А до ікони?... А встать?.. Ти!.. — мацає він пальцем по губах Кравчукові, так що вони аж хлипають, викликаючи між нами нервовий хвильовий регіт.

— Сидить таки... хоч би ж поворухнулись... Ви!... Ясновельможний пане! — хватаючи двома пальцями за носа і повертаючи до себе нахиляєть ся трохи Сидір Максимович над Кравчуком. — Погляньте-ж хоч на нас... О! — держучи за носа і повертаючи його голову до нас — сьмієть ся він. — Який хороший!

Картина справді до того гостро гидка і zarazом сьмішна, що проти волі регіт із якимсь нервовим, болісним дріжжанем розкочуєть ся між нами. А Кравчук так само не ворухуєть ся, не двигнувши навіть зложеними на колінах руками з задертою проти волі головою

суворо шепоче щось губами і дивить ся кудись через наші голови.

— А до ікони молитись; до ікони, до ікони — водячи за носа то в право, то в ліво повчаюче хрипить фельдфебель. — До ікони, штунда прокляга! Ну? — однімаючи руку від носа, серіозно вже гукає він і вмить із огидливістю дивить ся на свої пальці і витирає об штани.

— Фу! Харя! Чисто замазав пальці об носа! Щоб тебе чорт узяв, стерво!.. Вставай, тобі говорю, бо я тебе підніму!

Вмить Кравчук глибоко зітхає, перестає шепотіти і встає. Мовчки натягнувши з сопінням мундура, він незграбно повертаєть ся, і зневажливо суворо подивившись на фельдфебеля важко ступає до нас.

Се мовчанне і особливо погляд повний мовчазної зневаги як огнем запалює фельдфебеля.

— Стій! — ревкає він злісно.

— Стій, тобі говорю — аж хрипить він бачучи, що Кравчук навіть не озираєть ся. — Той зупиняєть ся і поважно повертаєть ся до його, чекаючи.

— Ти що-ж се?... — хутко підходить Сидір Максимович, важко дихаючи і злісно моргаючи своїми видупленими сірими очима. — Що-ж се ти собі гадаєш, я з тобою жартувати буду? Га?.. Ти знаєш (московська лайка), що молитись по православному треба, га? Всім разом!

— Я не вмію по команді... Гріх по команді молитись... Фарисеї так робили — гудить похмуро Кравчук і одвернувши голову в бік, змовкає.

— Та-а-к?! — сказано - злісно шипить фельдфебель. — Ми фарисеї? Начальство (московська лайка) фарисеї? Га?!

Кравчук хоче щось сказати, але в той мент хутко піднімаєть ся коротка, товста рука Сидора і з гучним лясканем пада на шоку йому. Між нами проходить глибоке, важке задержане зітханє, ніби всі ми падаємо кудись глибоко глибоко. Кравчук же тільки хитаєть ся, з сопінєм зітхає і мовчки стоїть, дивлячись кудись у бік.

Ми фарисеї?.. Га?.. (Погана лайка). Фарисеї? — шипить фельдфебель. — Я тобі покажу „фарисеї“!... Марш умиватись! Будеш ти сьогодні ще з командиром балакати. От він тобі ще покаже, які ми фарисеї. Марш!

Ми круто повертаємо ся, знов глибоко, але вільно зітхаємо і спершу мовчки, а потім раптом палко балакаючи всі разом, ідемо умиватись.

Умиваємо ся поспішки, недбало, на швидко витираємо гарячі обличчя і поглядаючи на двері, розмовляємо з якимсь нервовим напруженням запалом.

Кравчук також умиваєть ся, але мовчки хлюпає холодною водою по червоній щоці і навіть не повертаєть ся до нас.

До нашої купки підходить Дудка з рушником на плечі.

— Погано ти, брат зробив! — підходячи до Кравчука, серіозно промовляє він, ляскаючи того зо всеї сили по спині. Кравчук мовчки поверта своє мокре лице з одною яскраво червоною щокою і похмуро вижидаючи дивить ся на його. Ми те-ж трохи змовкаємо.

— Їй Богу погано!.. — навіть не усміхається ся Дудка. — Коли він тебе узяв за ніс, було-б шмаркнуть йому повну руку. Не брав би...

Регіт заглушив його слова і навіть сам Кравчук проти волі сьміється і, одвернувшись, умивається ся далі.

— А їй Богу! — скрикує Дудка. — Що-ж він бере тебе за делікатне місце! Ти не винен був би! Само!

— Ні! — палко перебива його вмить салдатик із сержкою в усї, прозваний у нас Рлапорлтом за те, що вимовляє „рл“ — замість р. Хіба він має прлаво заборлонять йому молити ся? Га? По якому такому прлаву? А як я не вірлю по вашому?

— Та не може бу-у-уть? — злегка насьмішкувато протягає повертаючи до його Дудка. — А ти-з узе забув те прлаво, як тебе били по морлді? Га-а?

— Іди к чорлту, дурлню — огризається незадоволено Рлапорлт. Ти як дитина та, ні-которлого поняття... Я говорю по серліозному — серліозно.

— Ша! — вмить торжественно підніма руку Дудка — Рлапорлт буде рлапорлтувати!

— Дурлак і більше нічого! — сердито повертається Рлапорлт і, плюнувши, іде у казарму під сьміх товаришів.

— А я-б, накажи мене Господь, дав би колись здачі фітьфебілю, як би він так чіпляв ся до мене, як до Кравчука, — задумливо дивлячись перед себе промовляє Шабатуров — стоячи з рушником на плечі. Прямо мучать тай

годі (московська лайка)... І кожного дня, кожного дня!

— Що, Кравчук? — знов ляскаючи по спині, поверта Дудка своє худеньке, рябеньке лице до того. — Чуєш, що говорять наша Шабатурка?

— Не можна проливати чужої крові — глухо гудить Кравчук з понад корита. „Кров брата вопієт ко мне“ сказано.

— Еге!.. — не знаючи що сказати маха рукою Дудка. — Що там брата!..

Але всі чогось зразу задумують ся, потім зразу наче прокидають ся і спішать у казарму.

— А того... ідола ще нема?... — зустрічає фельдфебель останніх.

— Умиваєть ся, Сидір Максимович!

— „Мордасію“ вимиває?

— Так точно!

— Покликать його на молитву!

Кравчука кличуть. Він не хапаючись іде, склада свій рушник на подушці і стає в ряд. По команді фельдфебеля глотки одчиняють ся і дикий спів розлягаєть ся по казармі, вигукуючи: „Царю небесний“, „Спасі Господи“ та інші казньонні молитви.

— Стій! — вмить кричить фельдфебель. Всі разом змовкають і здивовано поводять очима.

— Ти-ж се чого не молиш ся? — підходячи до Кравчука, хрипить фельдфебель. — Чого не співаєш?

Кравчук мовчить.

— Молись мені зараз, харя штундарська, бо я тебе розірву проклятого.

— Хоч і з'їжте — бовкає Кравчук, не дивлячись на його.

Фельдфебель на хвилину стовпіє і не знає, що сказати. (До речі правда: він мало не за-вше так стовпіє, коли чує щось таке, що думка його не звикла пережовувати).

Ага!.. Ти так!.. — розшолопавши, тихо промовляє він. — Ну, добре!.. Ось прийдуть командир, я доложу їм, як ти відповідаєш начальству... Добре, добре... Начі-і-най! — знов командує він, одходячи, і перервана мельодія знов невимовним дисонансом лунає по казармі, дратуючи і так роздратовані нерви.

Після молитви десять хвилин спочинку, потім починаєть ся муштра. Тут також не об-ходить ся без інциденту і коли вже підходить час, в який звичайно з'являєть ся в ка-зармі ротний, фельдфебель уже доходить до maximum-а ненависти до Кравчука.

— Смірно о!.. Вста-а-ать! вмиєть як опа-рений кричить „дневальний“ і в казармі стає тихо — тихо. То „сам“ іде. Я нераз в таку хвилину дивив ся на Кравчука, сподіючись по-бачити, яке вражінє робить на нього появлене його головного ворога; але скільки я надивив ся, лице його було завше суворо-спокійне і кам'яно-тверде. Що він думав в той час, що кам'яніло його лице, не міг я довідатись. Одно я тільки міг примітити: воно ставало ще твер-діще, ще з більшою суворістю дивились його сині очі, коли з'являлось більше начальство.

— Ваше високоблагородіє, в третей роті... — тим часом рапортує дижурний, вискочивши на зустріч ротному з блідим і зляканим ли-цем... — суздальського пехотного полка... — і, зауптавшись, перелякано змовкає і широко розплющеними очима дивить ся прямо на „ба-тька“, який холодно, не перебиваючи його,

слуха, держучи „під козирьок“. Хвилину обидва мовчать і в казармі настає тиша, як у домовині.

Ваше високоблагородіє... в третей роті... — знов починає з початку дежурний і чути, як голос його переривається і вискакує якимись шматками із горла — третей роті суздальського пехотного полка... во время... дежурства... происшествій... нікаких не... случилось... здоровія желаю, ваше високоблагородіє.

— Перш усього — спокійно холодно починає, здіймаючи руку з козирка ротний, — ти — нікчемний дежурний. Розумієш? Ти не можеш своєму ротному одрапортувати, як слід. За се ти підеш на 5 суток під арешт. Потім ти нікчемний салдат. Ти не вмієш правильно стояти. Як ти стоїш? Подивись, як ти стоїш? Як носки у тебе?

Дежурний нахилив голову і з жахом бачить, що носки у його розійшлися і певно на палець, як не більше. Він піднімає голову і знов мовчки дивиться в холодні карі очі ротного, що якимись сталевим, гострим поглядом пронизують його з ніг до голови.

— За се ти підеш ще на 5 суток під арешт. І третє, ти — трус. Розумієш? За се підеш не в чергу в караул. А тепер повернись, зроби десять кроків, вернись назад і одрапортуй знов. Тільки гляди: маленька хибка — ще 5 суток. Марш!

Дежурний повертається, робить девять, а не десять кроків і йде назад. Не доходячи пяти ступнів, зупинається і взявши „під козирьок“ починає:

— Ваше високоблагородіє...

— Отставить! перебива його ротний.

Дежурний змовкає.

— Ти скільки зробив кроків?

— Десять, ваше високоблагородіє.

— Значить, ти ще до того всього і дурень: не вмієш до ладу десяти порахувати, за се ти підеш іще на двоє суток. Ступай ще раз. Марш!

Той повертаєть ся і знов іде. І міні виразно видно його веснянкувате, несимпатичне лице, яке дріжачими губами пильно рахує ступні і по десяти кроках круто счезає і від мене похитуючись одходить вирівняна вузька спина його.

На сей раз рапорт кінчаєть ся щасливо і ротний іде далі.

— Здорові братці! як брязкотінне ножа об камінь чуєть ся за його ходом біля кожного зводу і після кожного разу двадцять п'ять грудей разом викликають:

— Здрав... желай... ваш... висок... бродіє!

— Ну, Кравчук, готовсь! — штовхаючи того ліктем у бік, шопоче Дудка, дивлячись, як фельдфебель зникає за ротним у канцелярії.

Кравчук глибоко зітхає, як віл, і ніби справді готуєть ся.

Проходить дві хвилини, три, п'ять, ні фельдфебеля, ні ротного не видно.

— Рапортуйте! — шопоче Дудка, але ніхто й не усміхаєть ся.

Аж ось двері з канцелярії рипають і в роті з'являєть ся командир, а за ним фельдфебель. Ми витягуємо ся і кам'яніємо.

— Кравчук! — не дуже голосно і занадто спокійно промовляє капітан, зупиняючись проти нас. — Ходи сюди!

Кравчук робить де-кільки важких, незграбних кроків і зупиняється перед ротним. Той хвилину стоїть задумливо і дивиться на нас під ноги, ніби не добачаючи велетенської по-статі. Очі його обведені жилистими торбинками не одводять ся в наших ніг і мов дають нам можливість, не зустрічаючись із його поглядом роздивитись на знайоме нам до найдріб-нїйшої бородавки гідке, ненависне лице. Але ми дивимось все таки.

Любі мої! Не можу не признати ся вам, що в такі хвилини я бою ся себе. Як би ви знали, як хочеть ся кинутись на сю суху, тон-ку постать зі всею тою ненавистю, яка кипить у грудях! З якою здається, злорадністю я різав би шматочок за шматочком се жовте, гарне лице з сею делікатною гострою борід-кою! З яким міні здається, кровожадним, зві-рячим ревом я колупав би сї карі, навіть чор-ні очі, любуючись до скаженого реготу його кон-вульсіями і стогоном. Нераз у такі хвилини він хутко піднімав голову і дивив ся на мене. Чи не чув він мого погляду на собі?

— Бачиш, Кравчук — поволі підводячи голову і обзираючи того пронизуватим поглядом, тихо починає „батько Ключкін“. — Ти знов не покаяв ся... — і пильно — пильно дивиться на його. Кравчук стоїть і дивиться ся через голову ротному, мов і не до його річ.

— Коли до тебе говорить начальство, тре-ба дивитись на його — не підвишаючи голоса додає Ключкін. Кравчук переводить свій суво-

рий погляд на ротного і сьміливо дивить ся йому в очі.

— Стояти треба рівно.

Кравчук вирівнюєть ся і трохи випинає живіт.

— Живіт сховати треба.

Живіт ховаєть ся, за те снина схиляється ся.

— Груді вперед.

Мундур злегка тріщить і могутні груди колесом виступають наперед.

— Руки по швам.

Руки мов прилипають до ніг.

Ротний знов обводить пильним поглядом з голови до ніг і починає:

— Ти не послухав наказу свого начальника фельдфебеля. Він казав тобі встати, а ти не звернув уваги на його слова. Діло не в тому, що ти не встав, а в тому, що ти не послухав. Розумієш?.. Ти, значить, можеш не послухати і мене і полковника і самого царя? Так?

Кравчук мовчить.

— Так? я тебе питаю. Відповідай же.

— Я молив ся Богу — знехотя цідить Кравчук.

— Значить, коли ти будеш молитись Богу, а я тобі щось накажу зробити, то ти не зробиш? Коли прийдуть, наприклад, вороги і будуть нас убивати і я накажу тобі боронитись, а ти в той час молитимеш ся, то ти не послухаєш?

Хоча „салдатики“ стоять нерухомо, але я по кліпанню очий бачу, що сей аргумент зробив те, чого бажав капітан. Він і сам се ба-

чить, хоча тільки раз і зиркає на нас гострим поглядом.

— Ну?.. Відповідай же!

— Я... все одно... не можу убивати... нікого.

— Тоді тебе розстріляють.

Кравчук двигає лицем, мов кажучи: „ну, що-ж!“

— Хм... — очевидячки трохи змішавшись перед такою мовчазною відповіддю, але не показуючи ані одним рухом сього, усміхається собі з жалем до Кравчука ротний. — Не боїшся? Ну що-ж, колись побачиш...

— Се раз... А друге... Ти от стоїш передомною і мов страдаєш, мов тебе мучать, мов ти... нещасний такий..., мов я даремно до тебе чіпаюсь... Так мабуть і всі твої товариші думають. Бідний!.. Такий маленький, обижають його...

Як би в строю можна було сьміятись, я певен, що ті „товариші“, у яких на губах грає усмішка, захіхікали-б. Але ротному досить і усмішок (хоча і сього в строю не дозволяється!).

— І ніхто не вступить ся за його... ні тато... Хоч би братік був.

— Він, ваше високоблагородіє — хіхікаючи, насьмілюється виступити з-за ротного наперед фельдфебель — так і говорить, що його, значить обіждають.

— А як же! згожується ротний. — Такий нещасний! Ось подивіть ся на його! — повертаючи його до нас, ледви усміхається він холодною блідою усмішкою.

Справді, чи можна назвати величезного слона нещасним? А мені раз-у-раз при таких

сценах уявляєть ся слов, покритий весь великими кайданами, спутаний зо всіх боків канатами, але страшний і могутній. Здаєть ся, ось ревне він, здрігнеть ся і полетять пута і горе всім фельдфебелям і ротним. Не знаю, чи знає се ротний? Чи може дуже вже покладаєть ся на кайдани сплетені із дисципліни. Здаєть ся ні. Коли що надає йому сміливости дратувати сю силу, то певно більш усього його упевненість у тому, що пута штундарського світогляду міцно сковують її. Але все таки я не можу не сказати, що мене завше троха дивує, як він не боїть ся ходити біля сеї сили, як не боїть ся так сказано дратувати її. Я почуваю навіть, що починаю поважати його за се, як тільки можна поважати того чоловіка, що навмисне ходить по краєчку безодні і впуваєть ся сим холодним заміранням серця, сим божевільним дратуванням нервів. Бувають иноді навіть страшні хвилини. Тоді робить ся в казармі так тихо, що заплющивши очі, можна подумати що стоїш десь у мертвій пустині сам самотою.

Бліді салдацькі лица мов кам'яніють і широко розплющеними очима дивлять ся на ротного і Кравчука. А ті також мов замерли, стоять один проти одного і тільки по глибокому, захопленому диханню Кравчука, що наче вихором вилітає з велетенських грудей, можна знати, що вони живі ще. Здаєть ся, ось-ось невеликі сині Кравчукові очі ще більш потемніють і загорять ся ще божевільнішим огоньком, губи ще міцніше стулять ся і вирветь ся дикий страшний крик із напруженого тіла. Що дума в такі хвилини (а се буває не більше хвилини) ротний, угадати важко, але

жовте, гарне лице його робить ся ще наче краще, карі очі стають ширші і бліді губи якомсь божевільно всьміхають ся. Видко, що він також нічого не бачить і не чує крім сеї страшної сили, з якою так страшно і гостро боротись. Проходить хвилина, Кравчук з сумом зітхає, ротний здрігуєть ся і, потираючи дряпаючою рукою лоба, мов прокидаєть ся і завше йде в канцелярію курити. Викурює в такі хвилини цигарок пять під ряд. Потім вертаєть ся і з якоюсь злісною ненавистю накидаєть ся на Кравчука. Але ніколи на довго не посила у карцер, на два дні найбільше. Менї здаєть ся, що він се навмисне робить. Коли Кравчук посидить, він приходить ще дужчий, ніби та сила тим ще побільшуєть ся; вплив казарми затираєть ся самотнім любим йому перебуванєм.

Повернувшись за рукою ротного до нас, Кравчук байдуже дивить ся то на похмурі, то на веселі обличчя товаришів і, схилившись, застигає.

— Кравчук! — скрикує ротний, — як стоїш? Рівно стань!

Кравчук знехотя повертаєть ся до його і вирівнюєть ся.

— Я тобі хіба говорив повертатись? Повернись назад... Ну... Тепер повернись до мене... Так... Тепер повернись до ікони... Куди, куди? До ікони...

Кравчук кидає в його пильним, похмурим поглядом і повертаєть ся до рядка темних, якогось брудного кольору ікон, на яких можна побачити тільки червоні губи святих, та чорні, соболеві брови св. Миколи. Я не раз бачив, як іронічна усьмішка грала на губах Кравчука, коли він дивив ся на них.

— Тепер склади пальці для хреста і перехрестись.

Кравчук поверта до ротного своє широке, чотирокутне лице й мовчки дивить ся на його, не піднімаючи руки і не складаючи пальців.

— Куди дивиш ся? Перехрестись, я тобі наказую !.. Кравчук!

— Я не вмію — глухо говорить Кравчук.

— Ротний мовчки повертаєть ся до нас, пробігає на всіх поглядом і зупиняєть ся на мені: — Іди сюди! хитає він мені головою.

Я здрігуюсь і чую, як в один мент і в голові і в грудях пробігає клубок думок і почувань. Серце стукає до болю. Але я твердо стукаю чобітьми і рівно підходжу до них. Що я буду говорити, що буду одповідати, я ще не знаю, але видно дивлюсь не дуже покірливо, бо бачу як губи ротного якомсь так знайомо злорадно усьміхають ся і тонкі ноздрі злегка піднімають ся.

— Візьми його руку — не зводячи з мене очий і показуючи рукою на Кравчука, рівно й холодно говорить він — і навчи його хреститись.

— Я не вмію! — вириваєть ся у мене якомсь само собою і я чую, як злість на самого себе зараз же закіпає у мене у грудях за сю недоладню і трусливу, як мені здаєть ся в той мент, одповідь.

— Не вмі-і-єш? — здивовано протягує ротний. — Студент університета не вміє скласти хреста?

— Не можу! — злісно поправляюсь я і, забувши, роблю рукою якийсь рух.

— Як стоїш?! Що за махання руками?.. Фельдфебель... На сутки його після учення в карцер...

— Слухаю!.. — витягуєть ся у фельдфебеля пика. (А він, треба вам знати мій приятель, бо курить мій тютюн, позичає що дня гроші і їсть мій обід, що купую в городі).

— Се тобі не університет, але казарма!.. Чуєш?... Казарма! Ніяких махань руками не дозволю!.. Зараз же візьми руку Кравчука і перехрести його! Чуєш?

І хоча голос його не піднімаєть ся на одну ноту вище, але в йому чуєть ся така непохитна, тверда рішучість, що мене проймає якесь холодне, страшне нерозумінне. Не жах, не страх, а таки нерозумінне. По голосу своєму я чую, що він не одступить ся од свого наказу, але ж з другого боку я в той мент не можу собі уявити, чим скінчить ся все; а скінчитись, пробігає у мене смутна думка, повинно якоесь дуже погано, бо за непослух караєть ся тяжко. Якийсь мент я мовчу, а потім відповідаю:

— Я не можу.

В горлі у мене щось першить, я прокашлююсь і прямо дивлюсь йому в очі.

— Се-б то не хочеш?

Я мовчу.

— Не хочеш?

— Не хочу!

— Ага!.. Чудово!.. От вам: парочка! — вмить повертаєть ся він до роти і кидає головою — проводячи рукою від мене до Кравчука (який треба додати анї трошечки не дивував ся моїм відповідям і видно було, що й не гадав, що можна якоесь инакше зробити „сту-

дентові“). — Нещасні обидва! От вам!.. Тепер ви бачите, що за птиці сі студенти...

Я зразу зрозумів усе. Я зрозумів, для чого він мене, а не кого другого покликав хрестити, я зрозумів, що міні нічого за се не буде, бо йому тільки сього й треба було. Не криюсь (може се й гідко), на хвилину у мене на грудях стало дуже легко. Не можу вам сказати, через що саме, чи через те, що я почув, що мені не буде кари, чи через те, що скінчилось те тяжке нерозуміння. Не знаю. Знаю тільки, що за сим у мене так злісно здавило у грудях, так якось стало обидно, що я боявся, як би не кинутись на сю жовту гарно підстрижену потилицю і не впитись у неї зубами.

— Бачите... — тим часом говорив той далі — він не може, не хоче перехрестити чоловіка... — Я знаю, що в моїй роті є люди добрі з чулим серцем. Знаю і хвалю... Се добре... Знаю, що їм було : уже жаль, коли от його (він не дивлячись на мене повів рукою) привезли до нас... Студент, благородний чоловік і солдат... Правда жаль?.. Знаю, знаю. Але не всяке добре почуття корисне... Візьмім такий приклад: піймали мужики вовка в хліві і бють... Він кричить, вигинається, нам видно, що його болить. Але чи скаже хто з тих мужиків, що йому жаль того вовка? Ні... Так і тут... Ваш жаль його (він знов махнув, не повертаючись, на мене рукою) се добре... Се показує, що ви добрі люди... Але се знов показує, що ви і дурні... Се вовк! Я навмисне сказав йому перехрестити того другого вовка... Я хотів показати вам, кого ви жалієте... От вам, ви самі бачили... Вони обидва боять ся хреста. А хто ще боїть ся хреста? Диявол... Знайте-ж,

кого ви жалієте... Се одно. А друге, до мене дійшла чутка, що ви починаєте в себе обсуджувати, за що беруть студентів у салдати. (Тут фельдфебель байдуже став дивитись десь по стінї, по стелі, по салдатиках і нарешті глянув на мене. Зустрівшись із моїм поглядом, він хутко переніс очі на вікно і знов заблукав по стелі, слухаючи далі).

— І се добре... І се показує, що у вас добре серце... Але знов скажу, що не всяке добре серце до добра веде і не всяке обсуджування чого небудь потрібне... От ви обсуджуєте і нічого не знаєте... Вам наговорять усього, ви й повірите. А повірите, станете й думати так, а за деякі думки можна і життя позбутись... А все через те, що не звертаєтесь до старших, до начальників, що за батьків вам поставлені, а все лукавством хочете... Я не бороню цікавитись... Цікавтесь, будь ласка, прошу навіть, працюйте мозком, допитуйтеся, але знайте де допитуватись... Вам цікаво знати, за що беруть студентів у салдати... Я вам зараз скажу...

Він повернув ся до нас, кинув спершу на мене поглядом, потім на Кравчука, знов на мене і, звертаючись до скамінїлих своїх слухачів, почав:

— На небі є Бог, на землі цар; Бог править людьми з неба, а цар із землі... Се всім відомо і так воно й повинно бути. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє! — нестрійно, але поспішаючись здрігнулись і кривнули слухачі.

— Так... А знов не всі й люди рівні, — є багаті, є бідні, є розумні, є дурні... „Іна слава сонцю, іна слава зорям“ сказав Ісус Христос. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Так... Отже є такі люди, що сього не розуміють... Такі люди хотять напасти на багатих, забрати собі їхнє добро і так жити... А що за правдою на землі пильнує цар і не попускає їм, то вони бунтують проти царя. А для сього вони підмовляють от таких як Кравчук..

— Ви, думаєте, певно, десь про себе: „От який недобрий наш командир, знущаєть ся над Кравчуком, мучить його, переслідує даремне“. Правда, думали?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — дружно ревнула рота, але він ледве усміхнувся і злегка махнув рукою.

— Ну-ну, не кажіть... Ви люди, у вас також є серце... Не кажу, що я не караю Кравчука, не б'ю навіть иноді; не хочу неправди говорити, караю і строго може караю, але тут... треба подумати-ж, за що я його караю. От ви бачили зараз... Він не хоче хреститись... Він не признає нічого сьвятого... Що-ж можна чекати з такого салдата? Як він служитиме царю і отчині? Я — ваш батько, мені боляче за кожного з вас, як за свою дитину... Мені й за його боляче... А, саміж знаєте, що й самий рідний батько не завше вчить своїх дітий поцілунками та годує молошною кашею, а иноді і березовою кашкою почастує.

Він знов блідо, холодно усміхнувся, а дехто широко і навмисне голосно захіхикав. Я глянув на Кравчука. Він стояв собі байдуже дивлячись кудись у вікно, через яке нічого, крім стіни казармового муру, цікавого не видно було. Ні обурення, ні тої злости, що кипіли в мені, я не примітив у його ні в очах, ні на

суворому лиці. Певно, він і не слухав капітана.

— Приходить ся, що-ж робити... — зітхнув ротний. — Хутко до присяги треба вести молодих... Що-ж буде, як він і там хреста не схоче покласти на себе... Не він одповідатиме, але я... Який, скажуть ти ротний, коли у тебе салдати перехреститись не можуть.

— Не хочуть! — прогудів Кравчук несподівано. Всі раптом перевели на його очі і замерли. А я мало не кинув ся цілувати його, — чверть впливу капітанових слів, я певен був, счез. Видно, що й той се зрозумів, бо сказано повернув ся і навіть підніс голос:

— Мовчать!! Як сьмієш перебивати, коли начальник говорить... Ступай сюди! (Московська погана лайка).

Кравчук уперед широко хитнув ся всім тілом, потім ступив два кроки і зупинив ся.

— Ближче!

Той підійшов зовсім близько.

— Ти що сказав? Га?.. Що ти сказав я тебе питаю?

Кравчук анї пари з уст.

— Мовчиш? — ніби заспокоюючись, тишіще промовив ротний і, трохи одступивши, розмахнув ся і дзвінко ударив того по щоці. Кравчукова голова хитнулась у лїво, але зараз же піднялась лїва рука і ударом одкинула її в право.

В казармі мов замерло, тільки густо і важко сопів Кравчук та хтось стукнув необережно рушницею.

— Не хочуть?.. Не хочуть?.. — прошепотїв капітан. — Ти проти начальства вже?..

Ти ще хочеш перечити?.. Забю!.. Чуєш?!.. Забю, тобі говорю. Не жартую!.. Знай!.. Я жартувати не умію!.. От! — знов наче нічого не було, повернувшись він до роти і повів рукою. Я знов подивився на Кравчука. Щокимось були червоні, навіть кінчик широкого і трохи приплюснутого носа також почервонів і яскраво видно було між червоним блідніщі смужки. Але погляд був той же суворий і спокійний, хоч би-ж чим небудь виявив себе. Я не міг вірити, що-б він справді був такий спокійний, а навіть ненавидів його в ту хвилину мало не так само і себе, і ротного, який вже також зовсім спокійно говорив:

— Тепер ви бачите, кого ви жалієте... Студент і сей... — то рідні... Бунтують студенти проти царя, бунтують значить і от такі, як сей... Жалієте студента, жалієте значить і сього штундаря... А жалієте сього штундаря, значить і самі можете зробити... От до чого ви себе можете довести своїм добрим серцем...

Вплив таких сцен застається. Цілий день потім уся рота як наелектризована. Жарти стихають, гармоніка мовчить. Скрізь пошепки і стиха розмови, що в мент перериваються, як тільки зобачить хто фельдфебеля.

— А бреше він, що того студенти бунтують! — палко говорить маленький Шабатуров, озираючись своїм звичаєм на всі боки — їй Богу, бреше! Їм прав не дають о!.. — таємниче випалює він фразу, яку певно підхопив колись від мене. — Їм, значить, нікотрих прав нема... А що він, значить, не хрестить ся, дак наплювать.

Такий несподіваний кінець трохи дивує слухачів, але ніхто не сперечається і Шабатуров шепоче знов:

— Він думає, що ми йому так і повірили... Та-та! Нема дурних, поженились... Ач (московська лайка) у батька лізе... Пішов вон! (московська лайка)... Батько... По морді бє... Нема таких справ, щоб по морді бити...

— Еге!.. — усьміхаючись, махає рукою Макуха — прав...

— А що?.. А ось хай пожалієть ся знов... І нагорить... За що бє?

— Жалів ся вже... Знаємо...

Шабатуров очевидячки не знає що сказати, але не пада духом і шепоче знов:

— А вони хороші... Самі так і те і те... А салдатові так нічого не можна! Не молитъ ся!.. А що справді, як ми по команді молимо ся, хіба то добре?... Овва!.. (московська лайка).

— Ну, а... той... а хіба то добре, що він не хрестить ся — поважно і задумливо промовляє мрійний Макуха. — Діявол, значить, у йому...

— „Діявол“! — перекривляє його Шабатуров. — Голова!..

— А ну-да! — несьміливо дивить ся той на всіх.

— „А — ну-да!..“ — Знов передражняє з погордою Шабатуров, але видно, що й йому се якось незрозуміло.

— Ну, а що-ж справді? — вмішуєть ся хтось із купки, озираючись назад.

— Що?.. Не хрестить ся, значить, така віра... Адже-ж він не вбиває сим нікого... Він не грішить так як ми... Сам же знаєш... Віра така, значить! — вже сьміливо додає він. —

А як сї... як їх ну, Поляки, так не так же хрестять ся, як ми, а християни все-ж таки.

— Е... так то-ж Поляки... А як он студент, дак і зовсім не молить ся ніколи...

— Студент... Що-ж студент... Тай про студентів він таки бреше — перескакує знов таки Шабатуров. — Що вони ніби підбивають грабить людей... Бреше, бо у мене був знайомий студент, дак капітан йому в підметки не годить ся. О! Ненавижу проклятого! — злісно кінчає він, озираючись. Всі на хвилину задумливо змовкають, та помовчавши иноді і розходять ся, щоб по одинці пристати до другої купки і слухати те саме. Тільки де буває Дудка, там зазше бренть сьміх, але й то, коли не було в той день подібної сцени.

І от так минають дні. Зрана муштра, після обід „словесність“, потім знов муштра, знов „словесність“ і поміж сим — сценки. Мене він правда уже залишив, я для його не так цікавий і не так безпечний. Ще якось пожаліюсь, а як не як, а все-ж таки студент і нагоріти може. Тай мене все одно не зломає. Кравчук же служити ме не якийсь рік, а чотирі, Кравчук хоч і пожаліеть ся, то те жалінне на йому-ж окошиться, Кравчука зломити можна.

І нема того дня, щоб вони не зчепились у чомусь. То Кравчук не так ногу поставить, то не оддасть чести офіцирові, то, не питаючи нікого, піде собі у місто і приходить о півночі, нікому знов таки нічого не кажучи. І боротьба провадить ся завзято, з якоюсь дикою уважністю. Вже не кажу про капітана, який живе тепер сею боротьбою, який вливаєть ся нею, але й ми всі не можемо одірвати від неї свої

знервованої уваги. Тільки Кравчук один, здається, не хвилюється, тільки, як і казав я, бувають хвилини, коли спокій сей переходить у страшну бурю, що стримується лише його штундарською „вірою“. Але то хвилинами, повсякчасний же вид його: суворість, поважність і якась пильна напружена думка на низькому чолі. „Салдатики“ кажуть, що такий він став у казармах тільки. Як лише його привели, він хоча й був серйозний, але був більше й балакучий і веселіщий і спочатку навіть оповідав про свою віру і ліси. Тепер же хмурить ся, коли хто нагадає йому про Київщину.

Минає день і наступає ніч, а ніч у сих товстих, сірих мурах починається вже з четвертої години. Знов молитва, на якій Кравчук стоїть нерухомо і байдуже, знов якась сценка з фельдфебелем, і на одинадцяту годину вже замірає. От тоді сумно в казармах, сумно до болю. Лежиш на своїй койці і слухаєш непередавану музику сопіння, хропіння сотні намучених, нанівечених істот, музику, яку може розуміти тільки той, хто мав щастє служити царю-батюшці. Тоді нагадується все миле, все рідне, все що дратує наболіле серце, що робить іще більш самотнім і забутиєм. Нагадується десь далеко-далеко якийсь иньший, живий світ, із живими людьми, з живим життям. Нагадується велика боротьба, нагадують ся вороги... Важко зітхаєш, злісно повертаєш ся на твердому матраці і хочеш заснути. Не спить ся. Стукає годинник у канцелярії, шарудять миші в сухарях, десь ходить дежурний рівно й одноманітно. Сумно! Нараз у казармі яснїє. З дивуванням повертаєш голову і зразу

щось тепле, ніжне і рідне-рідне проходить по серцю. То місяць якось прокрав ся в вузьку щілину, що зветь ся тут вікном, і боязко зазирнув у сей страшний вертеп. І дивно якось бачити сей сьвітлий, невинний промінь у сьому царстві злости, ненависти, в сьому царстві знущання над усім, хорошим, у царстві катування духа й тіла. Нерухомо замертвівши лежиш, мов боячись злякати його і дивиш ся, дивиш ся і слухаєш той дзвінкий якийсь сум, що наче пронизує душу. А образ за образом, дума за думою вихором летять головою, тягнучи за собою низку темних, яєних картин. І вмить промінь зникає. Пройшов ся казармою, приглубив забитих, торкнув ся несміло холодних, залізних рушниць і чи злякавшись, чи згидувавши хутко сховав ся десь за вікном. Тільки сіро в казармі стало. І страшно якось. Непорушні, сірі постаті на койках, низька на пів кругла стеля, голі, брудні стіни нагадують больницю божевільних.

Здасть ся, ось вони схоплять ся з божевільним, вимуштрованим кроком, схоплять рушниці і по команді „калі“! почнуть бити, колоти один одного. Можуть же вони колоти рідного батька по єдиному слову своїх сторожів-офіцерів, можуть же десь загубити людське обличчя і зробити на пів звірями, на пів людьми? І в розпаленій голові якось виразно, яскраво уявляєть ся: ніч; з далекого неба сьвітять тепер зорі, велично і спокійно там, а тут у низу, по всій землі розкидані сї казарми, а в казармах тих душно, важко і важко сплять мілїони задурманених істот; і може навіть скрізь так зазирає боязко місяць і так само хутко ховаєть ся в сей же час. І страшно робить ся

перед тою силою, що веде їх темних сюди, що тримає їх тут, що губить і калічить їх.

Я пам'ятаю одну ніч. Так само було важко, так само жовтенько світила десь за рушницями лямпочка, сопли й хропіли салдати. Виразно пам'ятаю себе і всю сцену. Я тихо з розплющеними очами лежу і, слухаючи уціпливу нудьгу у грудях, дивлюсь у стелю. Місяця вже не має й в зводі сіро й напів-темно. Вмить у кутку щось тихо-тихо починає шепотіти. Хутко повертаю ся туди і бачу: на койці сидить якась велитенська постать і, повернувши лице до вікна, щось тихо шопоче. Слів розібрати не можна, тільки іноді напружене ухо ловить щось ніби „душе моя“.. „тяжко“ та глибоке, важке зітханє. Потім шопотіне схитає і в казармі на хвилину наче тихіше стає. Вмить глухе, густе риданє мов вискакує з кутка і зараз же ховаєть ся в подушці, вилітаючи іноді якимсь диким ревом і хрипом. Хропіня на хвилину стихають і Кравчуків сусід Дудка починає ворухнитись. Кравчук змовкає. Проходить хвилина, друга, розбуркані салдати знов заводять свою музику, але Кравчук сидить тихо, уткнувши голову в подушку і не ворухучись.

— Ти знов? — тихо і незадоволено чуєть ся від Дудки.

— Соромив ся-б морда... Чорт... Тільки спати не дає... Поможеть ся щось... Лягай, спи!..

Кравчук покірно закидає ноги на койку, шарудить укривалом і затихає. Якийсь час тихо.

— Знов до-дому тягне? — похмуро кидає Дудка.

— Тяжко — хрипло виривається у Кравчука ; і знов замовкають.

— Він хоче душу мою погубити... —
якось тихо, задумливо бовкає Кравчук. — Знущається над вірою...

Дудка мовчить.

— Страшно мені, Дудко... Гнів бере...

— Боїшся?

— Боюсь... Гнів великий маю на його...
Кров проллю...

— Не зачіпай... розстріляють...

— Душу погублю...

І знов тихо. Мені страшенно незручно лежати на одній руці, але я боюся поворухнутись і напружено слухаю.

— А хіба вже так таки й не можна перехреститись? — так само похмуро, але з ноткою цікавості шепоче Дудка. — Одмахнув би тай годі... Се-ж хрест...

— Значить я зі страху з хреста глумитись буду?

— Як же глумитись? Ми-ж хрестимося.

— Ви сліпі.... Темні... Не ви одвічати мете, а попи й начальники... А я світ бачу... Не піду во тьму із страху...

— Яка-ж тут тьма? Хрест то тьма?

— Духом хреститись треба... В душі молитись Богові... Познавши світ у тьму не іде, тожмо біжить із неї...

І вмить змовкає на хвилину, потім знов якось сумно і навіть зі страхом тихіше додає:

— Тьма на душу наводить, Дудко, гнів... мутить... Не бачу вже світа... Все він мені стоїть... Душа мутить ся гнівом... Страшно мені, Дудко...

— А ти якось... так... не думай...

— Снить ся.... У сні приходить... Все хрестить ся і бє мене... А я гніваюсь дуже... Молитва одходить... Дух божий покидає мене, Дудко...

Щось жалібне до сльоз, щось таке сумне звучить у його словах, що, я чую як у мене щемить боляче у грудях і дихати важко.

— Мучать вони нас — ненависно шепоче Дудка. — Служба!..

— Діяволіві, Дудко, служба... Йому служимо... Сказано, „не убий“. А нас учать убивати... Сказано „любіть один одного, як я вас возлюбив“, а вчать нас ненавидіти... Гнів дратують, душу убивають... „Будьте рівні, як діти“. А у нас начальство... Хто їх настановив? А попи ще присягати велять... Не присягатиму діяволіві!

— То повісять...

— Тіло погублю, душу спасу...

— Говори! А як потягнуть на шибеницю, заспіваєш ти...

— Я?! — хутко підводить Кравчук на койці. — Заспіваю?!

О, не діждуть, прокляті!! — виривається з його диким скаженим гнівом. — Не діждуть, тіло погублю, я...

— Та цить!.. Побудиш усіх... Чорт!..

Кравчук вмиє втихає і видно як він бережно схиляє ся і ляга на подушку.

— Бачиш... — помовчавши трохи, знов похмуро починає він. — Не можу!.. Нема вже у мене душі... Так гніваюсь, що мені голова крутить ся... На всіх, Дудко, гніваюсь... І на вас солдатиків гніваюсь... На всіх... А на „їх“ най-

більше... Нема у мене душі, нема в душі, Дудко, прощення... Не можу я вже прощати. Дома міг прощати, а тут не можу... Убє він мою душу!.. За що вони, Дудко, нас мучать?..

Дудко трохи мовчить, потім глухо з ненавистю бовкає:

— Начальство... пани, а ми що? мужики... Їм усе можна... Вони он по яких кватирах живуть, а ми як та скотина в хліву... Се за те, що ми їм служимо... Нну! Буде колись і на вас день! — злісно повертаєть ся він на койці; очевидно, лягаючи на спину.

— Буде, Дудко! Буде! — палко підхоплює Кравчук і підводить ся трохи... — Кінець приходить... Чути голос Бога... Возстануть всі убогі і бідні... і понесуть свій хрест... І настане царство божє на землі... Ми, Дудко, сини божі... З нами Дух сьвятий... Не з ними, не з панами... Бо ми, брате, обременені і труждаючі...

— Тихіше!.. — Побудиш. Ляж! — спинає несьміло Дудка, але Кравчук не лягає і понизивши голос до шепотіння говорить іще з більшим запалом:

— І настане наше царство... Не буде сильних мира сього... Буде день, коли поклонятуть ся всі, Дудко, духом, а не в церквах...

— Та цить! побудиш...

— Ніхто, нічого!.. Нехай!.. Не мішай, Дудко... Моя душа заспокоюєть ся... Не гони, Дудко... Гніву немає... Дух божий, Дудко, з нами... Молись, Дудко... Молись!.. Не треба хреста, не треба ікони, так молись, душею молись... любовю молись... За всіх молись!.. За всіх... І розрушать ся капища їхні... палати

і дворці падуть... Дух божий воцарить ся на землі...

Шепотінне переходить знов у голосну, повну незмірного чутя, повну якоїсь навіть божевільної, палкої віри, імпровізацію. Слова гудять і наче одривають ся у його у грудях і вилітають звідти нерівно, нервово...

— Ми зробимо, брате, царство... Не пани, не попи, Дудко, не багаті... „Легче верблюда пройти в ігольне вухо, ніж багатому в царство боже“... І не там воно буде, брате, не на небі, а на землі серед нас, серед всіх бідних... Бо ми прийняли Духа, ми очистили душу страданнем... Не пани... Вони потопили душу у вині, вони з'їли її з м'яким хлібом... Бо вони забрали наш хліб і взяли собі... Вони взяли наше горе і виточили меду... Вони взяли наше тіло і зробили булки... Вони настроїли отсі казарми нашими руками і убивають душу нашу! Горе їм, брате! Горе їм фарисеям і митарям!.. Настане день суда... Покажемо ми Богові нашому свої руки покалічені і скажемо: „Господи, ти знаєш се!..“ Горе їм!.. Молись, Дудко! Молись!.. Чуєш?.. Над нами Дух божий... Молись!..

На Дудковій койці підвелась темна постать і, важко дихаючи, стала хреститись. Я те-ж наче заразившись сим почуваю, як щось розпирає мені груди, несе мій дух кудись у безкраю височинь і кидає мене в дрібне нервові дріжанє.

— Молись!.. Не треба хреститись... Не треба церкви... З нами Дух! Слава, слава, слава!..

Я почував, що ніби божеволію. Ся чадна атмосфера тютюну, людського дихання, цвілих

сухарів. Сї суворі, сїрі стїни, еойки, відблиск місяця, розмова, наче вдарили менї в голову. Я також підвів ся і здаєть ся, щось заговорив.

Зачувши мабуть мій рух на койці, Дудка хутко озирнув ся і zobачивши мене, раптом зігнув ся якось, хутко лїг на койку, і як менї здало ся, шарпнув Кравчука. Але той стояв і не добачаючи мене імпровізував своє.

— Годї!.. Лягай спать!.. К чорту! — злісно пробубонїв Дудка. — Ти!.. Кравчук!.. Побудив усіх...

Кравчук затих і теж певно zobачивши мене, повернув ся і став моститись. Менї стало нїяково і чогось дуже соромно. Поволї схиливши голову на подушку, я насунув на себе покривало і замер. Біля них було тихо, мов нїчого й не було. Довго я, заміраючи від кожного шарудїння, слухав і чекав. Кравчук і Дудка мовчали. Не памятаю, чи були у мене тоді які думки, чи нї, знаю тільки, що я чекаючи заснув. Не снилось нїчого.

А другого дня Дудка ще більше глузував із Кравчука, передражнявав його, реготав ся і сьмішив роту, а зустрївшись із моїм поглядом дивив ся на мене пильно і наче бажаючи пронизати сим поглядом мої думки. Навіть щось вороже було в сьому поглядї і я, певен, що як би я хоча натякнув кому небудь про те, що було у ночі, він пустив би менї чим небудь у голову. Але я мовчав і що вечора удавав із себе чоловіка, який спить мертвим сном. Та вже більше нїчого не чув і не бачив. Не знаю, може я не міг дочекатись і засипав, а може вони справдї більше не балакали, але скільки я не напружував очі і вуха, в кутку було тихо й спокійно. Правда

одної ночі я прокинув ся од якогось не то крику, не то плачу, не то сьміху. Я хутко підвів ся і зараз же глянув у куток. Там щось зашомоталось і стихло. Я держучись рукою за те місце, де чогось страшено било серце, уперто постановив ждати цілу годину, хоч би там що. Пройшло вже мабуть із пів години, як на Дудки койці тихо підвела ся темна постать (Дудка носить ситцеві сорочки) і помалу сіла. Я лежав нерухомо і жаденно чекав, що буде далі. Пройшло хвилини з п'ять, десять, постать сиділа все так само не ворухучись і ні одним рухом не подаючи ознаки життя.

„Ну, що-ж він?“ нетерпляче літали у мене думки. „Може він спить?“ І мені інстинктивно хотіло ся крикнути, чи зробити якийсь рух, щоб посунути постать на щось більше ніж нерухоме сидінє. Я вже навіть постановив вирахувати про себе до сотні і коли за той час вона не поворухнеть ся, неодмінно дуже-дуже захропіти. Але не встиг начислити й двадцяти, як Дудка глибоко-тяжко зітхнув, промовив „е-е-х!“ і тихо знов ліг на койку. Хвилини через десять на тому місці зачулось тихе і рівне хропінє. Я zostав ся розчарований і незадоволений.

На сьому поки що й кінчаю сей зшиток. Буде що цікаве, зараз же напишу і пришлю Вам.

Лист третій.

До присяги всього три дні. В казармі йде іспит гіпнозу. Старих салдат повиганяли з казарми і все начальство возить ся з молодими. Ротний з фельдфебелем позаду ходять із „взвода“ в „взвод“ і провіряють, чи вбито вже все людське в сих „молодих“ на стільки, щоб можна було дати їм назвисько „старих салдатиків“. Молоді поручики та підпоручики з щільно прилизаними чубчиками, з перетягнутими як у панночок станами, з бундючними мордочками, також захоплені сим іспитом і навіть приємно заклопотані. Кожному хочеть ся, щоб його „взвод“ був більше задурманений, більше загіпнотизований. Треба тільки подивитись на сих чистеньких розбишак, як вони боять ся, щоб не проскочила хоч іскра життя в сих мертвих, хорих істотах, яких вони так старанно убивали сього півріччя. Мають, правда, рацию клопотатись: ні одна рота не ходить так рівно й мертво, ні одна рота з цілої навіть дивізії не вміє так добре стріляти, як наша: маємо навіть медаль за „отлічну стрельбу“, і ні одна рота не кидалась із таким звірством на робітників, що колись стрейкували на тутешньому заводі. Певно, що таку справу підтримувати не легко, клопотати ся є чого. Правда, вони вже тепер клопочуть ся більше для конкуренції перед ротним, клопочуть ся, щоб бути першому, а „салдатики“ вже досить загіпнотизовані. Обличя їм вимучені, деревляні, мертві до всього крім голосу двох гіпнотизаторів, рухи рівні, одноманітні, голос холодно-гучний, вимуштро-

ваний. Думки, почування думок і почувань ні-
яких. Капітан задоволений.

— Ну! — зупиняючись біля якого небудь
„москалика з товстим, вигодованим обличчям,
екзаменує він. — Ти хто такий?

— Молодой салдат второго отделения, пер-
вого взвода, второй полуроты, третьей роты, пят-
надцатого пехотного суздальского полка, че-
твертой дивизии, Иван Буряк, ваше высокоблагоро-
дие! — за одним духом випалює „молодий
салдат“ і не кліпаючи очима, випнувши груди
і задравши голову, „їсть начальника очима“.

— Так. А що таке знамя?

— „Знамя есть священная хоругвь, кото-
рую нужно защищать до смерти. Как отец да-
ют своё благословение сыну, так и Государь
император даёт знамя полку, ваше высокоблагоро-
дие.“

— Так. А який найголовніший обов'язок
салдата?

„Служить царю і престолу, защищать всех
до последней капли крови, хотя бы пришлось
умереть за них“.

— Так. Ну, а як би, наприклад, твій ба-
тько ...е ...е... щось замислив проти царя? Що-б
ти тоді?..

— Убив би, ваше высокоблагородие! — не
думаючи багато „весело і бодро“ вигукує Іван
Буряк і камяно дивить ся в вічі капітанові.

— Так. Молодчина!

— Рад стараться ся, ваше высокоблагоро-
дие!

— Добрий салдат буде з сього — одхо-
дячи говорить Статуя до фельдфебеля.

— Так точно — хутко згожується той. —
Старанный салдат... Уважный...

Се чує і взводний офіцер і унтер-офіцер і „молодий салдат“ і на всіх лицах відблискують ся задоволення.

Правда, не всі відповідають так гладко і до ладу, деякі путають ся, помиляють ся, але досить подивитись на те горе і розпуку, які обхоплюють такого не „доброго“ салдата після іспиту, щоб переконати ся, що він уже загіпнотизований як слід, тільки закручені казньонні вирази йому ніяк не держать ся в голові. Але наш капітан не вузький формаліст. Він не дуже вимагає щоб промовляли йому до літери, самими казньонними фразами, він хоче, щоб салдати „ворушили мозками“, щоб „не зачували, як сороки“, а твердо знали те, що вчать, щоб „своїми словами“ могли переказати. Він навіть любить навмисне ставити так питання, щоб на них не можна було знайти казньонної фрази. Наприклад :

— Хто твої вороги? — проходячи „зводом“ зразу повертаєть ся він до якого небудь салдатика і пильно чекає відповіді. Той спершу трохи мішаєть ся, але зараз же широко розчиняє рота і прямо таки кричить одрубуючи кожне слово :

— Мої вороги внутрішні і зовнішні, ваше високоблагородіє!

— Е, ні! — хитро — усміхаєть ся ротний.

— Я тебе не питаю, які вороги. Я питаю, хто твої вороги. Розумієш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Ну, так хто-ж твої вороги?

Сього в книжці „словесності“ нема, і салдатик тупо мовчить.

— Ну?

Салдатик мовчить і тільки дивиться ся.

— От, бачиш, Варфоломеев, — торжествуючи, хитро сьміється Статуя до фельдфебеля. — Я говорив, що треба, щоб вони самі думали над тим, що вчать. Мало того, що він випалить мені, як сорока. Треба, щоб він сьвідомо говорив те.

— Сього нема, ваше високоблагородіє в словесності — кидаючи сердиті погляди на бідного „несьвідомого“ салдатика, відповідає фельдфебель.

— А-а! От то то-ж бо й є! Треба вияснити, треба вияснити... Ну, а буде той, хто ворог цареві, твоїм приятелем? — раптом повертається він знов до салдатика. Той хвилину думає, потім кричить:

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Значить, буде ворог тобі?

— Так точно, ваше високоблагородіє...

— Голосніще, голосніще відповідай... Голову рівніще держи... Ну, а от ті, що бунтують тепер... студенти, курсіетки всякі... се приялелі твої?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Вороги?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Вияснити треба, вияснити... — одходячи знов повертається Статуя до фельдфебеля, не спускаючи все таки очий з витягнутих, застиглих постатей салдатиків. Холодні, гарні очі його бігають по одноманітних, чорних мундірах, чоботях, поясах і наче шукають, чи нема де чого, що може якось перешкажати сій мертвій гармонії.

— Пояс треба підтягнути — хитає він унтерові головою на якого небудь салдатика.

Той схоплюється, підскакує до салдатика і, щось сердито шопочучи тому в рот, впирається коліном йому у живіт і підтягує.

— Кулаков!.. Чого пальця виставив?.. Сховай!

Кулаков від несподіванки здригується і робить страшене злочинство: поверта голову і ворушить ся.

— Кулаков!!.. Тобі сказано пальця сховати, а не повертати голову... На сутки його під арешт — понижаючи трохи голос, кидає він до фельдфебеля.

— Слухаю! — підносить той руку до козирка і байдуже дивиться на Кулакова, який не має права слухати сього наказу: його діло стояти нерухомо, без думок, без життя.

Аж ось настає черга і на наш „звод“. Зачувши ходу капітана, наш підпоручик озиряє нас метким поглядом, зупиняється на хвилину на Кравчукові і поверта голову до входу. Ми сидимо на своїх койках і також дивимось у той бік. З за рушниць з'являється струнка постать Статуї і ми напружуємось.

— Смирно! Встать! — командує підпоручик. Ми, як ті китайські болванчики, в мент схоплюємось і камянїємо. Я не повертаю голови, але бачу, що підпоручик підходить до ротного і щось стиха говорить йому. Слів не чути, але я догадуюсь, що розмова іде про Кравчука. Побалакавши, ротний рушає і, тихо проходячи повз кожного, пильно оглядає зо всіх боків.

— Шабатуров! живіт сховай!

Шабатуров вбирає в себе повітря і, задихаючись, стоїть із захованим животом.

Статуя обходить всіх, потім сіда проти нас на якусь койку і, не дивлячись на Кравчука, гукає:

— Кравчук!

Зо три секунди тихо, потім чуєть ся густе, поважне:

— Я.

— Треба одповідати швидче — все таки не повертаючи до його голови промовляє ротний і додає:

— Іди сюди.

Лице його робить ся ще холодніше і губи стуляють ся якось тісно і тонко, що завше буває, коли він має говорити з Кравчуком. Здаєть ся, ніби він або наперед смакує той герц, на який кличе того, або збираєть ся до гострої, улюбленої страви.

Кравчук не хапаючись виходить і стає перед ним. Лице йому дуже похмуре і бліде.

— Стань так, щоб і я бачив тебе і щоб твоїм товаришам було видно тебе.

Кравчук повертаєть ся так, що нам видно його правий промінь, а капітанові лівий.

— Молодчина! — задоволено промовляє капітан, певно не чекавши такого доладного виконання.

Кравчук мовчить.

— Треба казати „рад старать ся, ваше високоблагородіє“ — строго холодно додає Статуя.

— Рад старать са — бовкає Кравчук.

— „Ваше високоблагородіє“ — добавляє капітан.

— ...Ваше високоблагородіє.

— Треба завше добавляти „ваше високоблагородіє“, ти не новичок уже... Ось через три

дні старим салдатом будеш... Приймеш присягу, тоді вже треба робити і знати все, як отченаш... Ти тепер хто такий?

— Микита Кравчук.

Ми холодніємо від сього злочинства, але капітан ніби не бачить в сій відповіді нічого страшного і лагідно говорить:

— Не так. По формі треба відповідати... Тебе-ж учили... Ну?

Кравчук мовчить.

— Бачиш, Кравчук. Я з тобою вже як із малою дитиною, я тобі всі гріхи твої прощаю, а ти все таки такий, як і був. Ну, скажи сам, чи можна вже краще поводитись із салдатом, як я тепер повожу ся з тобою?

Справді, я забув сказати, що сї останні дні перед іспитом він поводить ся з Кравчуком зовсім инакше. Не бє, не сьмієть ся з його, не карає, майже всі провини прощає, тільки... тільки кожне таке добродійство робить із такими передмовами і так звертає всіх увагу на се, що Кравчук став ще більше похмурий і суворий.

— Ну, що-ж ти мовчиш? Кравчук! Не знаєш? Як не знаєш, то прямо скажи „не моїу знать“ і тебе ще підучать. Ну?

Кравчук ще трохи мовчить, потім, суворо дивлячись перед себе, починає рівним і товстим голосом:

— Молодой салдат перваго отделенія, перваго взвода, первой полуроти, третей роти, пятнадцатаго пехотнаго суздальскаго полка, четвертой дивізії, Микола Кравчук.

— А „ваше високоблагородіє“?

— Ваше високоблагородіє.

— Так. Ну, отже знаєш і добре знаєш... Ну, а що таке „присяга“?.. Ну, Кравчук?

— Присяга єсть клятва перед Богом і євангелем... — і вмить тісно стуляє губи і змовкає. Мені видно, як око його хутко зиркає на капітана і знов уперто дивить ся на рушницю.

— Ну, ну... „є клятва перед Богом і євангелем“, а далі? Ну, а далі що?.. В чому-ж клятва?.. Ну... „служить царю і престолу...“ Ну?.. „защитають їх до последней капли крови...“ Ну, що-ж ти... „хотя бы пришлось и умереть за них“ Так?.. Кравчук?

— Так.

— Треба говорити: Так точно, ваше високоблагородіє“.

— Так точно.

— „Ваше високоблагородіє“.

— Ваше високоблагородіє.

— Ех, Кравчук, Кравчук! — сумно хитає Статуя головою — вводиш ти мене в гріх. Он твої товариші дивлять ся на нас і певно думають собі: „От які наші командир несправедливі. За такі відповіді певно нас би покарали он як, а Кравчукові і нічого.“

Не знаю, чи ловить ся Кравчук на сю удку, а по деяких салдатиках бачу, що слова єї роблять своє вражіння.

— А все через твою хворобу... Хорий ти чоловік, Кравчук... Мозком хорий! В голові у тебе немає ладу. А з хорого що-ж вимагати того, що від здорового...

Такий несподіваний додаток, такий хитрий і новий хід аж ворухить дивуванням „молодих“. Деякі навіть переглянулись між собою широко розплющеними очима.

— Смірно! — холодно-строго кидає до нас Статуя і знов задирає голову до Кравчука, який також спершу здивовано хутко подивився на його, а потім зблід і мов щось зразу зрозумів. Обличчя йому стало ніби ще суворіше.

— Прийдець ся тебе в больницу на іспитаннє одправити... Що-ж робити... Ти не можеш служити...

Менї стає якось тяжко-холодно. „В больницу на іспитаннє“ — се иньшими словами на катування, на дике нелюдське знущання і на-решті на певну в тяжких муках смерть. Коли ви можете собі уявити здорового чоловіка в „гражданській“ божевільні, коли у вас при сій уяві жахом стискуєть ся серце, то що можна почувати, знаючи, що цілком здорового чоловіка запроваджують у „воєнну“ божевільню?! Глуха, безсила ненависть давить менї груди невимовно.

— Що-ж робити? — журливо і покірливо тягне далі капітан і пильно-пильно дивить ся на закам'яніле, блідо-жовте лице Кравчука. Не можеш... Ну, який з тебе салдат?.. Як я тебе пошлю в караул, або кудись, де треба дисципліни?.. Ти хорий! У тебе якась твоя віра, що не дозволяє тобі обороняти і себе і службу свою... Ти от не хочеш, я чув, присягати... Буцїм то війна гріх... Се — хвороба... Карати за се гріх, але-ж і на службі держати такого-ж не можна. Ти заразиш усю роту менї... Ти божевільний... Твої товариші люди темні, неосвічені, вони не можуть зрозуміти сеї хвороби і думатимуть, що ти здоровий... Тай собі почнуть заражатись... А се вже не жарти.. Я й сам перше... думав, що ти нормальний, се-б

то такий, як і всі. (А я-ж усе таки чоловік із освітою)*). І карав тебе за провини.., А як се на тебе не впливало, то я й задумав ся... Почав дивитись до тебе і бачу тепер, що ти всього-на-всього хорий тай годі! Хорий!.. Хорий, божевільний!

— Я здоровий, я не хорий! — глухо говорить Кравчук, і я бачу, як він ніби щось ковтає.

— Ні, хорий, хорий, братіку... Мозком хорий...

— У мене нічого... не болять... Усе... добре...

— Хе! — з жалем до його усьміхається капітан — то правда, ти здоровий тілом... І всі божевільні здорові, і не пізнаєш спершу, що він хорий... І говорить ніби розумно і дивить ся, як усі, а хорий... І ти говориш так ніби не хорий... А от я знав одного божевільного. — усе як слід; і здоровий такий із себе, і говорить так розумно, а як торкнись до його, так він зараз починає з страхом кричати, щоб до його не доторкувались, бо він боїть ся, щоб його не розбили... Він збожеволів не від тієї думки, що він ніби зробив ся скляний... Усе як слід, а боїть ся, щоб його не розбили... От тобі!.. От так і ти... Все як слід, а як торкни ся до твоєї віри, так тут і видно, що ти божевільний...

— Здоровий я! — знов глухо бовкає Кравчук.

Ну, от! — розводячи руками і звертаючись до нас, сумно показує головою на його

*) Скінчив чотири класи гімназії.

Статуя. — От так вони всі. Здоровий тай здоровий. Ну, який же ти здоровий, скажи ти мені? Га? О-он здорові! (хитає на нас головою). От то люди здорові! Всі вони і начальству одповідають, як треба, і службу знають, і присягу приймуть, як личить то здоровому салдатові.. Он подивись: усі твої товариші салдати, як салдати. Стоять рівно, правильно, одповідають розумно і по формі. От то здорові люди! Їх і в караул послати можна і на війні вони служитимуть цареві вірно і присягу виконають чесно. А ти? Ти начальство своє не поважавш, службу справляєш погано, присягати не хочеш... Який же ти здоровий чоловік? І один ти на всю роту!.. Сам же ти подумай... Коли ти здоровий, то, значить, тоді ми божевільні? Так?

Кравчук суворо мовчить, а мені хочеться не то що на всю роту, а на весь світ гукнути: „Так точно, ваше високоблагородіє!“

— Ну?.. По твоєму-ж так виходить: коли ти здоровий, то тоді ми всі божевільні? Ха-ха-ха! і сам задоволений таким льогічним виводом капітан озирається на поручика і сьміється. Той також регочеться і дивиться на Кравчука і навіть фельдфебель дивиться зі зневажливою усьмішкою на „божевільного“. І деяким салдатыкам також хочеться засьміятися, але деякі стоять бліді і серйозні. Видно, що гіпноз не на стільки затуманив їм голову, щоб і таке страшне злочинство не знайшло в їхньому серці справедливої відповіді.

— Так? — сьміючись дивиться Статуя на Кравчука і з тою-ж усьмішкою повертається до нас і питає:

— А ви що скажете, так чи ні?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — весело гукають салдатики і ті, що хотіли за-сміятись, почувають, що тепер саме пора роз-заявити чисто таки в „божевільну“ усьмішку і регонуті. Розумієть ся, регонуті можна на хвилину тільки і зараз же треба закам'яніти, хоча-б тебе душив навіть найбожевільніший регіт.

— От бач — серіозно вже звертаєть ся знов капітан до Кравчука — навіть твої това-риші признають, що ти божевільний... Прийдесть ся одправити тебе в больницу, тобі лічитись треба... Тобі не цареві служити, а голову свою поздоровити треба.

— Я... не хочу... в божевільню... Я здоровий! — мало не шопотом здавленим голосом хри-пить Кравчук і хрип сей до того звучить жа-лібно, до того висловлює весь той жах перед страшною сею больницею, що мені так і хо-четь ся закричати йому, божевільно прямо за-кричати: „Не вір йому, не бійсь! Дурить він тебе“. Я навіть уже ворущусь і певно закри-чав би щось справді, як би на мое щастє мене не спас сам капітан. Зобачивши, не дивлячись навіть на нас, якийсь непорядок, він озираєть ся, гостро зупиняє на мені свій холодний, нена-висний погляд і скипівши чогось зразу, наки-даєть ся на мене:

— Там що за рух?... Ти! Як стоїш?! Ти де стоїш: на базарі, чи в строю? На двоє су-ток під арешт його! — кидає він до фельдфе-беля. Той підносить руку до козирка і мовчки, кинувши на мене оком, випрямляєть ся. Я прохоложуюсь і кам'янію.

— Я їй Богу здоровий! — знов бовкає Кравчук, але вже не хрипить, а наче дзвенить густим голосом, в якому вже чується щось ніби злісне.

— Ти таки своє, Кравчук! — зітхає капітан. — Говорю-ж тобі, як чесний чоловік, як батько рідний твій, що ти хорий. Ти-ж не можеш навіть говорити з начальством. Твоя слаба голова не може, не хоче того зрозуміти, що службу треба сповняти, як Богу молитву. Ну, от, візьмим, я тебе послав... Тепер ви молоді всі ще салдати, до присяги в караул посылати не можна вас. Тепер ще я тебе і в роті держати можу, а після присяги то вже годі... А не приймеш присяги, то, значить, ти божевільний і тебе тільки в божевільню послати можна а не в караул... Ну, візьмим, я послав тебе... Ти стоїш... Ніч, скажемо... Ти стоїш біля порохового маґазина. По правилах до маґазина вартовий не повинен нікого підпускати ближче як на 50 кроків. Те ти знаєш... Ну, от ти стоїш... Іде, скажемо, чоловік... Ти кричиш йому щоб він не підходив, він таки йде... Може він глухий, скажемо, і не чує... Се буває... А ти-ж того не знаєш, чи він глухий, чи він тільки такого удає із себе... Ну, що ти повинен робити? А він уже від тебе не більше як на двадцять кроків... Стріляти, правда?.. Служба велить стріляти, а твоє божевілля каже тобі, що не можна сповняти службу... Ну, й що-ж з того може вийти?.. Одне нещастє! Бачиш?

— Так я-ж зовсім здоровий! — гудить Кравчук.

— Ти так думаєш? Ти певен у тому?

— Їй Богу!

— Ну, добре!.. Побачимо... — пильно дивить ся йому в лице капітан. — Побачимо... Не хочу брати гріха на душу... Нехай!.. Я тебе до присяги не одправляю на больницю... Зроблю тобі і сю ще уступку... Подивлюсь ще, як ти присягу прийматимеш... Може ти ще не такий уже хорий, може ще і в казармі видужавш... Тільки гляди присягу треба приймати так, як і всім: і хреститись, і хрест цілувати, і євангелля... Словом, як всякий нормальний салдат... Подумай... Чуєш?

— Чую.

— О!.. А „ваше високоблагородіє“ таки нема!

— Ваше високоблагородіє!

— Гляди!.. Я зі свого боку роблю для тебе все, що можу. Ти сам бачиш, що я тебе ні карати не хочу ні муштрувати тебе.. Хорий, так хорий, що-ж робити, іди в больницю... Ти от кажеш, що ти здоровий... Господь знає... Я хочу тобі вірити, я душею радий був би, щоб м о я була помилка, але-ж я бою ся і за себе... А що як ти мені зробиш на присязі скандал? Га?.. Що я тоді? Одвічай за тебе?.. Мовчиш?.. Гляди, Кравчук... не підклади мені свині... Краще зараз іди в больницю.

— Я здоровий!

Ну, як знаєш... Всі от і твої товариші бачать, що я навіть ризикую, а роблю для тебе уступку... Гляди!.. Подумай!.. Ну, іди на місце.

Кравчук правильно повертаєть ся і рівніше ніж перше іде назад. Зупинившись „по правилам“, він також повертаєть ся знов „на ліво кругом“ і стає в ряд. Капітан пильно дивить ся йому в слід і рушає з місця. Лице

його серйозне і поважне, але коли він дивився в слід Кравчукови, я zobачив щось таке в його лиці й очах, що новий вибух ненависти трохи не надбавив мені ще двоє суток арешту.

Як віднеслись до хвороби Кравчука „молоді і старі“ салдати на самоті, які балачки шопотіли по кутках, не знаю, бо зараз же за капітаном повели мене в карцер. Той самий салдатик, що потайно приніс мені сюди чорнила, паперу й обід із крамниці (шматок твердої, як салдацький каблук ковбаси і фунт хліба) шопочучи розказав мені, що „одні за Кравчуком, а другі за командиром, але мало не всі кажуть, що до того, що Кравчук божевільний, то — брехня“.

— Не сходять ся, бачите, в тому, що він не хоче присягати і хреститись... Що штунда він... О... — додав він таємничо і зі страхом.

Тепер сижу й пишу під доглядом сьогож таки вартового. Як би капітан довідав ся про се, то певно й мене і вартового запровадив би також у божевільню. Але тепер ніч і може хоч сон прибив його до ліжка.

Думки літають вихором. Страшенно довго йде час. Хочеть ся вже скоріще якогось кінця, бо почуваю, що божеволію справді від злости й ненависти. Нерви мої тепер напружені до того, що пицання і шарудіння у стінні карцера викликає в мнї таке роздратування, що я рву собі волосє на голові. Хочу уявити собі почування Кравчука, але пригадую його суворе наче кам'яне лице, пригадую знов той хрип повний страху, потім знов тверду суворість і не знаю, що й думати. Ну, годі. Хочу спати, чи то — пак: хочу заснути. Я певен, що в день

присяги буде якийсь кінець. До сього тільки і йде. Недаром і капітан... Ні, не можу навіть писати далі... Як тільки що трапить ся, зараз же напишу вам. Прощайте.

Лист четвертий.

„Свершилось!“ І хоча „свершилось“ не в день присяги, як я гадав, але ж без сього дня напевне б і не „свершилось“. Страшний, гідкий до жаху день! Ще не було пятої години, як у казармі заторохкотів барабан і ми позіскакували, як звичайно, злі і з прокляттями на устах. (Я й забув сказати: мене випустили з під арешту тільки в суботу в вечері і я розбитий весь, змучений, „позичив“ фельдфебельові полтинника і за се взяв дозвіл лягти спати. Присяга-ж була як раз у неділю). Також як і перед „смотром“ капітан о шостій годині уже з'явив ся в казармі і холодним своїм голосом запалював просто нервові вибухи злости й ненависти. Не дивлячись на такий день, лиця всі були похмурі й ніби чимсь залякані. Сьміху і жартів зовсім не було і сам Дудка (треба пам'ятати, що він „старий“ уже салдат) ходив якийсь сердитий і поважний. Правда по кутках чулось шопотінне, але не веселі були бесідники, щось нервове, жалібне було в їхніх лицах і очах.

— Зовсім, брат, салдатами будемо! — промовив серед одної такої балачки тихо-задумливо Макуха і своїм звичаєм, вижидаюче поди-

вив ся на всіх. Але йому ніхто нічого не сказав. В сей ранок, я памятаю, була в салдацьких серцях найбільша боротьба гіпнозу й життя. Розумієть ся казати не треба, чий верх остав ся.

З осьмої години нас уже поставили довгою, рівною дугою серед казарми, поділивши на дві половини: з правого стали „старі“, а з лівого „молоді“. По середині установили стіл застелений синьою скатертю з ротним євангеллям, жовто-білим мов облізлим металевим хрестом і також чашою з кропилом і водою. Над столом на стіні рядом із „салдацькою памятною генерала Драгомірова“ і з малюнком, на якому показано, як вартовий пробиває якогось добродія „штиком“, повісили губатого сьвятого Миколу і якусь зовсім нову ікону. На ній був намальований якийсь здоровенний парубок у жіночій білій сорочці з широкими рукавами і з велитенською шаблюкою в руці. А під ним великими червоними літерами стояло: „Архангел Гавріїл“. Для чого його промостили туди, невідомо. Мабуть через те тільки, що був із шаблюкою і для того, щоб показати, що й на небі є шаблюки і рушниці і нагайки.

О девятій годині повинен був зачатись молебень, а об одинадцятій скінчитись уся комедія, або краще: трагі-комедія. І хоча зіставалось вільного часу більш години, нас усе таки поставили і дозволили тільки „оправитись“, себ то: водити очима і в право і в ліво і навіть у гору, кашляти, сякаться, навіть ворухитись. Щоб переступить за межу сього, тягне вже за собою кару. Але не треба гадати, що ми таки справді так і стояли сю годину. Ми

разів зо три мінялись зі „старими“ місцями і все таки лишились на тім самім місці; три чи чотири рази ми вирівнювались і робили пробу вигукування „здрав... желай... ваш... всок... бла...іродь“, разів по п'ять нам підтягували наші унтера пояси, дихаючи нам пахощами цибулі й горілки прямо в лице, безліч разів стояли то „смірно“, то „вольно“, словом думати, або почувати щось крім злости, ніколи було. До девятої години ми вже були до того вимучені, що бажали вже яко мога скоріще „присяги“ і кінця. Коли з початку ранку на лицах ще вітало щось людське і розумне, то тепер уже нічого не було видно, крім деревляного, сонного виразу й байдужо-правильних і рівних рухів усіх рук і ніг. Коли капітан робив сї проби навмисне, коли се один із заходів гіпнотизму, то він свого дійшов, — можна було вже навіть і на „усмирення“ вести. Навіть і фельдфебель нарешті загубив свій козацький, бадьорий вид. Зрана він так поважно і тверезо ходив по „зводах“, закрутивши свої товсті коротенькі вуса, які завше мені нагадували вуха кота, що важко було собі уявити, як міг сей самий козак поззти ще вчора в вечері на колінках у роту, верзюкаючи якісь пані фрази, з яких можна було розібрати тільки московську лайку. Але до девятої години і він трохи осїв ся. Один тільки капітан міцно затягнутий у мундір, ходив так само по роті і однаково холодно-пильно озирав, мов обливав чимсь огидливим, кожного з голови до ніг, чіпляючись до всякої дрібниці і караючи на право й на ліву тижнями арешту за розстібнутий тузик. Тільки до одного Кравчука не в'язнув. Підійшов усього один раз, уважно об-

дивився на його зо всіх боків, щось поправив і гостро глянувши просто йому в очі, промовив:

— Ну? Надумався?

Не червоне вже, але жовте, широке лице Кравчука з синяками під суворими все таки очима глянуло на його твердо-спокійно і густо одмовило:

— Надумався.

Але се було сказано якось так занадто твердо і рішуче, що й ми і сам капітан пильно подивились на Кравчука і нічого не сказали, тільки Статуя „гм“ укнула і мовчки одійшла.

І тільки вертаючись знов повз Кравчука, вона тихо докинула вже:

— Гляди!... Зробиш скандал, самому погано буде!

Кравчук мовчки дивився на сьвятого Миколу, певно й не бачучи ні його червоних уст ні чорних брів. Тоді я почув, що так не минеться присяга. Певно і всі се почули, бо по всій довгій дузі, мов тихий вітер, прошелестіли якісь слова, що передавались із одного краю в другий.

В канцелярії уже прошипів годинник і дев'яту і пів до десятої, а ні попа, ні полковника ще не було. Нарешті вони з'явилися. Обидва товсті, однакові на зріст, вони ріжнилися тільки тим, що в одного була борода і паршивенька коса, а у другого і підборідде і вся голова були лисі. Ніс, очі, щоки були майже однакові. Не дивуйтеся сьому, бо вони рідні брати, тільки один служить небесному богові, а другий земному, коли-ж треба (як от і тепер) один одному допомагають. Поздоровкавшись із салдатами, вони

стали по черзі трясти руки поручикам і підпоручикам, що позбірались якось звідкись хвилин за п'ять і стояли проти нас також більш-менш правильним рядком. І церемонію завершала якась щупленька „гражданська“ постать у комірчиках, безуса і страшенно патлата. Постать несла якийсь клуночок з якого виглядав шматок жовтої ризи. Я догадав ся, що то був дячок. Мені, правда, можна було б і раніше догадатись уже хочаб по тому, що він ішов по заду і не сьмів протягнути поручикам своєї руки, але мене збили трохи з пантелику його чистенька одіж і білі ковнірчики.

Перездоровкавшись, посьміявшись чомусь із ротним і братом своїм, піп раптом повернувся до дячка і став „облачатись“ у ризи. Полковник і капітан одійшли побожно в бік і стали біля стіни. Я проти волі залюбував ся картиною: з одного боку „вівці“, а з другого „пастирі“, з одного обекти гіпнозу, а з другого гіпнотизатори. Коверканне всього життя, моральне і фізичне катування всього доброго й живого, систематичне убивання духа й тіла сотні молодих істот во славу земного бога, має освятитись і закріпитись слугою небесного Бога. Правда, чудово-цинічна і гідка картина?!

Почалось. Але перше ніж „вознести хвалу всемогучому Богові за сей торжествений і великий день“, сей „небесний“ душегуб сказав іще „де-кілька братерських слів до братів воїнів“. Не буду передавати вам сеї взуїтської промови, ви можете самі уявити собі її зміст. Певно, що не обійшлося без „оборони царя і отечества“ від супостатів внішних і внутрішніх“, без пророка Давида, який з мечем в ру-

ках боронив славу божу“, без нагадування всіх кар небесних, а також і земних за зраду або непослух начальству, яке як батько піклується про своїх підвласних, направляючи їх на стежку терпіння, покірливості і щастя земного й небесного“. Скажу тільки, що коли я дивився в той час на Кравчука, то я бачив у його в очах таку гостру ненависть, що в мене у грудях захолонуло. (Він стояв недалеко від мене першим від краю, як найвищий). Я подивився на ротного: той не зводив із Кравчука очей і тільки на хвилину одводив їх на другі обличчя, щоб зараз же знов упитись ними у його. Я до того задивився на них, що аж здрігнув ся, коли піп заревів якусь молитву. Капітан також ніби прокинувся і почав хутко й недбало хреститись. Молебен потягнув, надриваючи нерви козячим голосом попа і якимось робленим баском дячка, який ніяк не міг попасти в тон попові і „різав“ без усякого жалю. Тим часом невередливі „вівці“ почали старанно хреститись, певно радіючи, що можна хоч помахати зомлілою рукою і нахилити спину, в яку, здавалось, хтось вбив кілка. Але не дивлячись на се, лиця робились поважнійші й поважнійші, де хто із „уважних і добрих“ салдатів почав навіть шепотіти сам собі слова гіпнозу-молитов. Мене-ж почала давити чогось ущиплива злість. Я вже не міг дивитись, як „пастир“ із вивченими рухами крутився біля столу, одною рукою хрестячи носа, а другою щось показуючи в „книзі“ дячкові і разом із тим щось викрикуючи своїм різким і навмисне „богослужебним“ голосом; я не міг слухати шопотіння сих салдацьких молитов, не міг спокійно дивитись на курносе, чисто попівське

обличчя „небесного слуги“, на його байдужі водняністі очі з червоними жилками на баньках, а мусів дивитись, бо був як раз проти мене. Коли дійшло до вигукування „многих літ“, цареві, царенятам і „всьому царствуючому дому“, мені аж легше стало. Ще годину самої присяги і кінець. Прокричавши останній раз „многі літа“, піп і дячок змовкли, уклонились на всі боки і стали укладати свої атрибути. Давлячись на них і на те шопотіне, яке почалось відразу між усіма, мені пригадалися перехожі фокусники, які також скінчивши свою виставу, складають усякі причандали і уклонившись на всі боки публіці, закидають на плечі свої клунки та шарманки і йдуть увеселяти або дурити иньші простодушні голови. „Оправившись“, полковник скомандував „смірррно!“ і в казармі стало тихо. Піп, що не скинув ризи, знов виступив уперед із якоюсь книжкою в руці і упередивши нас, щоб ми говорили за ним слова присяги наготовив ся читати. „Руки в гору підніміть! От-так!“ скомандував і показав полковник. Я підняв у гору два пальці і подивився на Кравчука. Біля його уже стояв капітан і на власних пальцях показував, як саме треба складати. Кравчук неімовірно слухав, але переконавшись певно, що се ще не хрест, несміло підняв два пальці й замер.

Знов загугнявів „богослужебний голос“ й за ним сотня різних салдацьких голосів, що старанно й голосно вигукували за ним кожне слово останнього заклинання. А то було таки правдиве заклинання. Там було і „відцуране батька й матері“, і „муки пекла“, і „святий обов'язок“, і обіцяне бити, різати, стріляти людей, і багато иньших чисто пекольних прися-

гань й обіцянь. В казармі стояв надзвичайний галас. Я знов подивився на Кравчука. Він стояв, піднявши два свої товсті пальці і не во-рушив навіть губами, дивлячись пильно перед себе. Я зараз же перевів очі на капітана. Той блідий і з ненавистю в очах дивився на його, тремтячою рукою щипаючи себе за борідку. Я тїшився зі злости.

І раптом стало тихо. Піп склав книжку, передав її адютантові, у якого в руках був уже список „молодих“ і взяв від дячка хрест і євангелле.

— Арканов Микола! — вигукнув адютант. Біля Арканова, жовтенького маленького сал-датика, стояв уже фельдфебель і як тільки за-чувся виклик адютанта, шарпнув того і мало не випхнув у перед. Арканов одбиваючи пята-ми по брудній казармовій підлозі, козакувато-сьмішно підійшов до попа і прикипів.

— Присягаєш, сину мій? — бовкнув піп і не чекаючи навіть відповіді, став підносити йому хреста і євангелле.

— Так точно, присягаю! — закричав Ар канов і широко перехрестившись, гучно цмок-нув два рази в хрест і євангелле.

— Бовдур Гаврило! — викрикнув знов адютант. Арканов повернув ся „на лїво кру-гом“ і так само по козацьки виступаючи, пі-шов на місце. На його місце вже йшов Бовдур. От-так підходячи, цмокаючи й одходячи прой-шло вже з десяток „постарілих“ вже й наре-штї зачулось:

— Кравчук Микита!

У мене замерло серце і навіть найстаран-ніщі „молоді“ не могли не повернути до його голови з гострою увагою. А капітан іще до сього

стояв біля полковника і щось тихо говорив до його, поглядаючи часами на Кравчука і безсило розводячи руками. Полковник мовчки, не виказуючи ні дивування, ні цікавості хитав своєю смуглявою товстою пикою і теж грізно подивлявся на Кравчука. Потім щось сказав-одрубав капітанові і, підійшовши до попа, став із ним говорити. Коли адъютант вигукнув назвисько Кравчука і той, могуче хилитаючись, твердо підійшов і став перед ними, він уже скінчив і одійшов знов на бік.

— Ти чув, сину мій, що тут читалося? — раптом спитав піп, задираючи голову до Кравчука.

— Чув.

— Присягаєш перед хрестом і євангеллем робити все те, що ти чув?

— Ні!

Я почув як щось надзвичайно могуче, радісне і бадьоре обхопило мене і морозом пройшло по тілі.

Таке саме почування бувало у мене, (як і тоді я се подумав) при чудовій музиці, або урочистій великій народній демонстрації під гук і свист козацьких голосів і нагайок.

Салдатки замерли, поблідли, мов се вони сказали і навіть не кліпаючи віками, дивились на начальство. А те... Ні, тут слово нічого не скаже, тут навіть фотографія не передасть тих різних тонів і кольорів, якими вкрились обличчя гіпнотизаторів. Треба великої малярської штуки, щоб передати всі ті почуття їхні, починаючи з надмірного дивування і кінчаючи щирим жахом. Тільки піп, полковник, капітан і ще де хто з душогубів не дивувались, а закипіли скаженою злістю.

— Що ти сказав? — заревів полковник.

— Я не можу присягати убивати людей, бо моя віра не дозволяє. „Кров брата вопієт ко мне“. „Не убий“ — твердо, рівно і як зразу чути було, наперед заучено, голосно говорив Кравчук, але йому не дали договорити.

— Отче! — перебив його полковник. — Сей салдат хорий. Благословіть його сьвятим хрестом, може молитва допоможе йому. Хрестись, цілуй хрест і на місце! — повернув ся він грізно до Кравчука.

— Я хреститись не можу, бо моя віра не дозволяє. „Настане день, коли поклонятимуть ся“....

— Хреститись, меррзавець! — заревів полковник.

—„покланятимуть ся Богові не в церквах, а в душі і істині“. На смерть піду, а не прийму присяги! — скінчив Кравчук і з таким натхненєм викрикнув се „на смерть піду!“, що між салдатиками повіяв дужий вихор, а начальство аж остовпіло.

— Чи бачили ви божевільного? — криво усміхаючись до всіх тихо заговорив полковник. — Хрестись, цілуй і йди, тобі говорю! — знов аж зелений весь повернув ся він до Кравчука.

— Я на смерть іду!

І в сьому твердому, рівно-спокійному голосі, в сій велитенській постаті було стільки могутньої віри і рішучости, що аж полковник не знайшов зразу, що сказати. Його виручив капітан: хутко підійшовши до полковника, він щось зашепотів йому на ухо і зараз же одійшов. Полковник мов прокинувся.

— Панове! — звернув ся він більше до офіцерів, ніж до салдатів. Ви бачили самі все... Е...е... Ви бачили також, що сей салдат (він показав рукою на Кравчука) опанований нечистим духом... Ми маємо... е... е... ми маємо надію, що се у його пройде, що він видічить ся від сеї хвороби, а через се треба силою... е... е... силою дати йому те, чого він по своїй хорій волі... е... не хоче брати... Троє стариків! — задер він голову до „старих“. — Сюди!.

Між „старими“ зашомотіло. Я озирнув ся, з мукою догадуючись уже до чого воно йде і окинув на швидку рівну дугу старих. І в той мент мені промиготіло одно лице. Я не розбірав ся тоді, чиє воно, яке воно, але памятаю, що воно мені врізалось у память своїм блідим, гостро, сказано-злим виразом і чимось ненавистно рішучим. То було лице Дудки, як згадав я потім.

Десяток рівно виступив і підійшов до полковника.

— Перехрестіть його його-ж рукою і дайте поцілувати хрест — скомандував він.

Кравчук, я бачив, здрігнув ся і хотів щось сказати, але „трое“ з уважними і блідими лицами схопило його за руки і стало загинати праву для хреста.

— Не хочу! Пустіть! — загудів несамовито Кравчук і тріпонував ся на всі боки. „Трое“, чіпляючись за його руки, спотикаючись закрутили ся біля його, перелякано подивляючись то до начальства, то до нас.

— Ще двоє! — гукнув полковник.

Вийшла невимовно дика, гидка сцена. Я добре не памятаю тепер нічого, все мені наче в тумані, але і крізь сей туман я зобачив, що навіть на деяких офіцерських лицах горів

сором і щось таке, чого я ні доти, ні потім ніколи не бачив. „Трое й двоє“ скрутили таки велетня, перехрестили його власним кулаком (і то навіть не перехрестили, але поводили якоюсь масою рук біля Кравчукового лоба та грудей) і піп підніс сьвяте євангелле і хрест до Кравчукового лиця. „Присяга“ принята. Спінтілі, червоні, засапані „старикі“ випустили „божівільного“ і по команді полковника мало не побігли назад. Не знаю, що вони почували тоді, знаю тільки, що один із них після того став „штувдою“.

— А ти на місце! — звернув ся полковник до Кравчука. — Присягу приняв. Не будеш сповняти служби, підеш в дисциплінарний баталйон, або під розстріл. Там уже ти за себе відповідаєш. А за се, що ти не слухав начальства, коли воно веліло приймати присягу, я хотів посадити тебе на місяць під арешт, але (дякуй своєму командирові за те, що він просить за тебе), переміняю се на п'ять гарячих різок, яко штрафованому. На місце!

Кравчук повернув ся і похилившись тихо пішов назад. Коли я подивив ся йому в лице, я ледве пізнав його. Воно було якесь помяте, синє, з розширеними надзвичайно очима і ніби мертво. Я певен, що він після того нічого не бачив і не чув. Тай я сам також мало вже що памятаю. Знаю тільки, що зараз же після „присяги“ Кравчука взяли, кудись повели і через пів години привели уже прямо в „звод“, де унтера і фельдфебель роздавали „чарки горілки“ по случаю „сьвята“ і якісь пиріжки на закуску. Але крім Мамзюрина і ще деяких ненажер мало хто хапав ся за них. Здавалось, ніби ми всі зробили страшне злочинство. Всі

ходили як неприкаяні, бліді, нервово шепочучи і майже не балакаючи про Кравчука, наче не сьміючи зачіпати пам'ять мертвої людини. І тільки тоді, коли Кравчука привели вже з езекуції, коли він із тим же лицем, що й до езекуції, повалив ся на свою койку і замер, тоді тільки розмови закипіли по кутках і на койках. Але я їх не чув; чув тільки, як один із тих, що тримали Кравчука, коли йому давали „гарячі“, казав, що „били наче по колоді: анї пікнув, анї крикнув, тільки трошки підскакував за кожним разом“. Та ще памятаю одну сценку.

Біля Кравчука зупинив ся Дудка з червоно-синіми плямами на рябуватих щоках і надзвичайно блискучими очима. Тут же балакали Макуха, Шабатуров, Рлапорлт і ще декільки їхніх найблищих товаришів. Постоявши трохи мовчки над Кравчуком, Дудка вмить почав шарпати його за ногу, примовляючи: „Микито!.. Перехрещений!.. Микито!.. Перехрещений“. Коли він шарпнув його, я думав, що Кравчук так же зареве на його, як і на фельдфебеля і на салдатиків, що тягнули його „випити свою порцію“, але помилив ся: він лежав недвижно, мов не чуючи. А Дудка все шарпав.

— Ей, Микито, рило невмите! Вставай, не журись, на чарочку подивись! Запий!.. Пиріжком заїж та Богові помолись! Ха ха ха! — зареготав ся він якомсь нервово-гучно. — Ти!.. Микито, рило невмите! Вставай!

— Чого-б я чепляв ся до чоловіка — здержано, але голосно промовив Шабатуров. — Треба-ж і край знати... Совісти нема!

— Хай „порцію“ свою візьме... Одну взяв, хай і другу візьме! — повертаючись до них, блиснув Дудка очима.

— Ти, здається, брлат, і за його вже взяв порцію! — засміяв ся Рлапорлт.

— А взяв! — весело крикнув Дудка. —

— Начальство дає, треба брати! Смірно, Микита! — вмиль знов повернув ся він до Кравчука і шарпнув за ногу.

— Та годі, Дудка! — скрикнув Шабатуров. — Що, в тебе серця нема (московська лайка)?!

— А тобі яке діло? — раптом повернув до його Дудка своє лице, на якому вже не було сьміху, а було щось боляче, пекуче і не-нависне. — Тобі його жаль? Жаль?

— А жаль.

— А чому ж ти не жалів тоді, коли його мучили га? Ех, ви! Жалібники! (московська лайка). Жаль?! Сволоч!... — він плюнув і хутко пішов із „зводу“.

Я, як дурний, як у тумані, одяг ся і без всякого дозволу пішов у город. Де я ходив, де був, добре не памятаю. Здається, сидів у якійсь пивній і „сочиняв“ проклямацію до роти, здається сидів десь за містом на якомусь рові і дивлячись на брудний сніг, що лежав на дні, хотів іти до ротного і полковника і дати їм по фізіономії, здається заходив і до знайомих і навіть десь пив чай і балакав щось. У роту прийшов о годині дванадцятій. Все вже спало. Я пробрав ся до своєї койки і укладаючись спати, став пильно придивлятись до Кравчука. В проході світила маленька лямпочка і при жовтенькому її світлі видно було велитенську

постать Кравчука, що так само лежав і тепер, не роздягавшись і навіть не змінивши пози. На Дудчиній койці було тихо.

Я ліг. Ноги мої наморені стояннем і ходіннем щеміли, тіло боліло, як побите, а голова горіла і в висках надокучливо, рівно стукало, ніби хтось забивав мені кілка у голову. Не хотіло ся вже нічого ні думати, ні почувати, хотілось тільки заснути. А сон, розумієть ся, не йшов. Я вже й укривав ся з головою і розкривав ся, я вже, здаєть ся, не цікавив ся ні Кравчуком, ні Дудкою, а сон не йшов; тільки стук у висках побільшував ся. Тоді я ліг до гори лицем і скорив ся: засну, добре, не засну, так і буде. І от, пролежавши так непорушно з пів години, я почав уже дрімати, коли почув тихе шарудінне біля Дудки. Сон пропав. Але мені вже не до його було: я, зціпивши тісно щелепи, тихо-тихо повернув голову на шарудінне і став жалібно дивитись.

Дудка підвів ся, пильно прислухав ся з хвилину навкруги і почав щось діставати зі скринки, яка „по правилам“ стояла під койкою. Очевидячки знайшовши, він іще раз прислухав ся і нахилив ся до Кравчука.

— Микито!... Микито!.. — тихо покликав він. Кравчук лежав непорушно.

— Ну, годі... Буде... Встань... Чуєш? Микито!... Ех!.. Микито! Микита не ворухив ся. Дудка ще раз озирнув ся і сів коло Кравчука, схилившись йому до голови.

— Микито!.. Не дурій... Встань... на поїж...

— Не хочу — прошепотів Кравчук.

— Бреш!.. На... Голодний же... Порція... Пиріжки добрі, бери... Ну, ти!.. Чорт!.. Хочеш щоб вилаяв?.. На!

Кравчук підвів голову і мені здалося, ніби взяв щось від Дудки.

— Та їж... Чого там? — бовкнув, трохи помовчавши Дудка і пересів до себе. — Та сядь, а то ще подавишся, лежучи...

Кравчук помалу підвівся і сів. Зачулось жування і смаковите чвакання, перемінене з сопінням.

— Спина дуже болить? — трохи згодом почулось знов від Дудки.

— Душа болить! — тихо і глибоко одповів Кравчук і перестав їсти.

— Їж, їж... Потім говоритимеш.

— Не хочеться, Дудко, їй Богу! — наче прохаючи вибачення промовив Кравчук. — Наївся...

— Ну, то дай сюди! — сердито протягнув руку Дудка.

— Ну, я з'їм... — покірливо прошепотів Кравчук і знов зачавкав. Дудка мовчав.

— Води-б! — нарешті вимовив Кравчук певно скінчивши вже.

— Сиди... Я принесу!

І тихо ступаючи по підлозі, Дудка бережно перейшов між койками і зараз же вернув ся з ротним кухлем у руках. Напоївши Кравчука, він так само тихо одніс і знов вернув ся тихо на місце...

— Ну, що? — помовчавши трохи, почав Дудка — я не казав тобі? Не по моєму вийшло? Може ще хочеш, щоб похрестили?

— Погублять вони і мене і тебе! — сумно одповів Кравчук.

— Ну, то вже чорта з два! — скипів Дудка. Я не для того в вашу віру перейшов, щоб мене знов назад перехрещували та ще й різками пороли! От кажу тобі, як перед Богом: ще пожду трохи і чорт з тобою, тікаю сам. Побачиш!

— І я тікаю — задумливо промовив Кравчук. — Не видержу... Болить душа моя... Себе вже не памятаю... Гублять душі... Поломали закон... Бить їх треба... Убивати... Не можна, Дудко, мовчати, не можна. Тікаймо! Тікаймо на проповідь... Проповідувать треба.. Треба всім світ показувати... Гублять душі і знущають ся над тілом... Гнів душу ломить!

— Тільки де ми одежі візьмемо, переодягтись? — заклопотано промовив Дудка. Кравчук мовчав.

— Знаєш що? — надумав щось Дудка. — Хай нам студент достане, він має знайомих у городі...

Кравчук мовчав.

— Правда?.. Кравчук?

— А мужики темні..., очі темні, — тихо задумливо заговорив Кравчук. — Правду ховають, попи сьміють ся, пани будують на наших муках палати і церкви... А ми, салдати, боронимо їх... Присягаємось кров братню проливати... Стріляти... А спасати нема кому... Нема кому душу за брата положити, а убивати є... „Блажен, іже душу свою положить за други свої“... Хто є такий блажений, Дудко? Хто? Нема! І ми боїмось... Все для себе, а для других нема. Тому і неправда..., бо всі за себе, а нема, щоб усі за всіх... Проповідувати треба! Любовю і правдою!

— Грошей? — спитав Кравчук, мов прокинувшись. — Нема грошей...

— Чорт! — розсердив ся Дудка. — Без тебе знаю, що нема...

— Нічого, дістану! — раптом, щось на-думавши, тихіше додав він. — А коли...

Але не докінчив. В казармі загупали чийсь ноги і світло стало побільшуватись. Ми всі разом полягали як слід і Дудка навіть захропів. То був дежурний унтер, нелюблений всею ротою за підлизування до ротного. Наче на злість він поставив свою лампу біля нашого зводу на столі, сам сів поруч неї і очевидно не думав хутко сходити. Я таки й не дочекався сього, — не помітив, як заснув під скрип стола, який хилитав ся від унтерового пацання ногами.

Умиваючись рано я раптом почув біля себе:

— Добродію студент!

Я хутко озирнув ся. Біля мене стояв Дудка і дивив ся на мене холодним і сьміливим поглядом.

— Я хочу вас щось просити.

Я зразу догадав ся, про що буде розмова, але не виказав того і поспішив одійти з ним в куток.

— Я і Кравчук хочемо тікати з салдатів — почав він не дивлячись на мене і з таким видом, який мені говорив, що як я тільки хочимсь виявлю свою неготовність слухати його, він покине говорити і зненавидить мене.

— Хочемо бути дезентирами... Ми не маємо одежі і грошей. Позичте нам, ми вам пришлемо.

— Коли й куди ви хочете тікати? — також холодно спитав я, а в серці аж тріпотіла радість.

— Чим швидче, тим краще, а куди, не знаємо.

— А вас же зараз проловлять. Маєте які паспорти?

— Паспорти? — злякано глянув на мене Дудка і зараз же сумно додав.

— Нема. Переловлять... Значить, не можна!

— А Кравчука скрізь пізнають — додав іще я, мов любуючись зарані тим задоволенням, яке повинно пробити сей зимний холод на лиці яке мені все більше і більше подобалось

— Високий чорт! — сумно згодився він.

— Але тоб ще так, сьак, а от паспортів нема. Тай не своїх треба, але фальшивих... Чужих!

— А так.

— Ну, то я вам їх сьогодні достану — не втерпів я й певно так же радісно засьміявся, як радісно співало у мене в грудях.

— Справді? — подивився він на мене і сам радісно-соромливо засьміявся. Холод зник і він уже тепло став слухати мене. Я моментально продумав усе і зараз же побіг до Фельдфебеля заявити, що я хочу після обіди йти в город.

— А в караул? — хрипнув він мені на відповідь.

— Який караул?

— Весь ваш „звод“ назначений сьогодні в Ворожбитів Яр у головний караул. Всі молоді підуть.

Мене взяла страшенна злість.

Я не піду! Мені треба в город! — кинув я і хотів вже йти, але він мене зараз же спинив:

— Чекайте !.. Вам на довго?

— Години на три, на чотири...

— Хм... І мені-б треба... Тютюну купити. Але грошей нема, то й не посилаю все одно... Тоді-б разом і мені купили-б...

— Скільки-ж вам? — зрадів я, бачучи, куди йде.

— Та хотілось разом купити з хунт, щоб не...

— Добре. Я вам „позичу“! Значить, можна?

— Можна, можна!.. Тільки щоб ротний не побачив.

— Ага! От спасибі вам. Я верну вам... А піти можна буде.

Тихенько вибравшись через задній двір, я, плутаючись у полах своєї шинелі, майже побіг прямо на заїзд, де завше можна дістати поганеньку пару конячок із допотопним візком і однолітком сивим, або рижим Жидом фурманом. Такий знайшов ся. Як із салдата Жидок запрохав із мене до заводів і назад всього два рублі“. Я не торгував ся і ми поїхали „зо всіх сил“, як він мені пообіцяв. Певно, що ми сі чотири верстві їхали рівно годину. Але я її й не помітив. В моїй розпаленій голові миготіли різні пляни. Ви, розумієть ся, вже догадуєтесь, що я їхав до нашого Стовбенка. Мій приїзд

зробив справжній ефект на заводському дворі. (Мені потім Стовбенко казав, що робітники думали вже, що наїхали жандарми робити труси). Але я, не звертаючи уваги на здивовані обличчя робітників, попрохав їх покликати мені „мастера Стовбенка“. На щастя він був на цьому заводі сьогодні (він же буває і в німецькому ще) і хвилини через десять вів мене в свою „нову комірчину“, як називає свою гарненьку кімнатку недалеко заводу і якої я ще не бачив. Розумієть ся спершу, був незадоволений таким „неконспіративним“ поведженням моїм, що і сказав мені зараз же з своїм серйозним видом, як тільки щільно зачинив двері і запер їх на ключ. Але, вислухавши мене, з тим же серйозним видом попрохав вибачення, потім поскуб замислено свою гарну, чорну бороду; потім радісно засміяв ся, потім знов замислив ся і нарешті підійшов до канапи і став одсовувати її від стіни.

— То для чого? — спитав я.

Він нічого не одповів і став водить рукою по стіні. Я зацікавив ся і підійшов. В той же мент рука його щось налала і зупинилась.

— Прошу! — показав він мені головою до підлоги. Я глянув і здивував ся: з під механічно піднятої дошки в підлозі на мене дивились цілі пачки революційних брошур, часописий, якихось паперів і навіть лежав у самому куточку один револьвер. Полюбовавшись моїм здивуванням, він зараз же знов серйозно похмурился і став копатись у паперах.

— Є! — раптом весело скрикнув він і хутко підійшов до стола, несучи в руках якісь зшитки і папери.

— Я бояв ся вже, що нема... Думав, що... Ё!

То була ціла пачка паспортів різних клас людей, починаючи з урядовців і кінчаючи звичайним селянином.

— Але стійте! — вмить ударив він себе по лобі і подивив ся на мене. — Що ж ми хочемо робити? Де-ж вони переодягати муть ся?... Куди-ж.. Вони коли хотять тікати?

— Чим швидче, тим краще.

— От бачите! Де-ж я їм зараз ухоплю одежі? Тай як так тікати, не проложивши наперед дороги?.. Ви знаєте що?

— Що?

Він замислив ся, потім стрепенув ся і почав:

— Хай вони тікають через три дні... Сьогодні що? Понеділок? Вівторок, середа... Хай тікають у п'ятницю! Ні! краще в суботу! Хай значить у суботу. Зараз я вам не дам нічого ні паспортів, ні одежі. В суботу хай ідуть прямо сюди. Хай ідуть у вечері. Розкажіть їм як іти до мене... Не забудьте, що третій домок від початку заводських воріт.. Ви й самі не знаєте... З улиці хай постукають три рази у перве вікно... Не забудьте третій домок, одноповерховий, перше вікно з улиці... Вони коли були тут?

— Один був...

— Правда, другої-ж дороги нема до заводу... Так у суботу.. Тоді вже буде все і паспорти і одежа і коні до залізниці.. От тільки дайте мені зараз адреси ваших товаришів у К., щоб їх зараз же прийняли і зустріли. Я через те сам беру, що може вони не вийдуть у суботу через що небудь, а ви не знати мете,

який день назначить у К., щоб вийшли зустрітити їх... А ви вже од себе зараз же напишіть!.. Я тут беру на себе, а ви там. А так не можна. Так ми їх тільки в дисциплінарний батальон засадимо і більше нічого... А молодці салдатики! — вмить знов вирвалось у його весело і зі сьміхом. А в мене аж дух захоплювало від чогось дужого і радісного. Згодившись із ним у всьому, я весело попрощався з ним, і сів знов до свого Жидка.

Через півтора години, я вже малював сей плян Дудці, сховавшись із ним за повішені шинелі. Він також згодився і тільки сумно додав, що „ще так довго ждати“. Але зараз же весело засьміявся і дуже подібно до голосу і навіть до самого лица Статуї передражнив:

— Втікли?? З воєнної служби??

Я невпинно зареготався, але, здається, більше реготався тому широкому чуттю, що розпирало мені груди, ніж самому передражнюванню. А Дудка дурів весь день. Навіть Кравчукове лице стало веселіще і засьвітилось чимось спокійним, рішучим і ясним.

В сьому настрою ми і в караул виступили, в сьому-ж настрою і до Ворожбитового Яру прийшли; але тут він змінився зразу. Треба вам сказати, що ми вийшли з казарми о п'ятій годині. На дворі був уже майже вечір. З навислих, темних хмар падав рідкими каплями дощ, мов просочуючись крізь рідке сито і дув холодний, пронизуватий вітер. Коли-ж ми підійшли до Яру, то було вже зовсім темно і дощ лив, мов сито зразу прорвалось, не витримавши всеї водяної ваги. Певно, що наші шинелі стали, як квачі і до того важкі,

що, здавалось, на тебе навісили лантух із піском. Всі були злі і кожний сердито мовчав, іноді тільки з московською лайкою випускаючи крізь зуби проклятя на адресу вінтовки. Аж ось і Ворожбитів Яр. Страшним, диким чимось повіяло на нас із його. Уявіть собі глибоку долину, наче некольну велитенську яму, покриту віковими дубами, глуху і круту. Темно і таємничо-грізно дивить ся вона на вас і мов хоче щось сказати сим сумним завиванням вітра, скрипом дубів та безупинним ляпанням дощу по вітах. Ви ще стоїте біля неї, а вже відчуваєте, як важко стискуєть ся ваше серце від думки, що ви маєте через годину, або дві стояти десь далеко на самому дні її самотно біля сірих, також страшних, довгих і рівних, як домовина, амбарів із глухо забитими вікнами і широкими дверима. А тут іще нагадуєть ся, що в сьому Яру один салдатик збожеволів на варті, другий застрілив ся, третій повісив ся. Правда, то є тільки одно таке місце, другі варти не такі, але досить одної свідомости, що можеш і ти збожеволіти, щоб зігнати всякий рожевий настрій. І тільки тепер я зрозумів, чого старі салдати з такою цікавістю розпитували, кого назначено на шосту варту; тільки тепер я зрозумів те співчуте, з яким вони дивились на Кравчука, якого ротний навмисне сам туди назначив. Я сьміяв ся в казармі над тими, що казали, ніби біля шостої варти „щось“ ходить, ніби плаче, ніби сказано регоче; але тепер, ще й не бачивши того приємного куточка, я вже відчував холодне неприємне щемління. І тепер я тільки зрозумів, для чого мене назначено „підвартовим“ до шостої і восьмої варти, длячого я маю хо-

дити від одної варті до другої з рушницею на плечі і одним видом своїм хоч на хвилину розважати вартових. Тоді я сьміяв ся зі свого обов'язку, але тепер не знав, що краще, чи стояти на місці, чи лазити по сій дикій, страшній дуброві.

Змівши і випровадивши до дому старих вартових, ми послали першу зміну і стали грітись біля маленької печі у величезній, брудній вартівні. Балачок ніхто не розпочинав, кождий щось думав про себе, повертаючи руки проти огню і задумливо дивлячись у червоне уголля. В вартівні також було сумно. Високі пошарпані, голі стіни з широкими і довгими норами з одного боку і з вузькою лавою з другого, ніби ховались десь у височині і нагадували якісь руїни. Маленька побита лямпочка скупо кидала невеличке коло круг себе і часами чогось починала миготіти і хлипати. Тоді всі починали лаятись і возитись біля неї, але вона не звертала ніякої уваги ні на лайку, ні на возіння, а коли хотіла собі, тоді й переставала миготіти. Се ще більше сердило.

Настала й наша черга. В сій черзі були: Кравчук, Дудка, один завше брудний і сонний салдатик, один „молодий“, знов один „старий“ і я. На чолі з „розводящим“ єфрейтором ми об одинацятій годині вийшли з караулки і стали якоюсь мокрою, вузькою і слизькою стежкою спускатись у Яр. Змівши п'яту варту, третю, першу, поставили на восьмій Дудку і спустились до шостої. Нарешті єфрейтор забрав підвартового і вартового з шостої і ми zostались самі. Коли ми ходили купою, коли раді старі вартові весело гомоніли, я не почув нічого, крім цікавості до сього Яру, але

коли ми zostались тільки в двох біля довгої, мов безкрайної стіни амбару, мені стало прямо таки страшно. Ви можете собі сьміятись, але я, не соромлячись, знов кажу, що мені стало страшно. Уявіть собі невеличку лисину серед похмурих, товстих дерев; довгий, суворий, таємничо-мовчазний амбар, серед якого, здається, в темноті повинні ходять якісь замучені салдацькі постаті; хмарне, чорне небо; дикий, скажений вітер десь у горі, який залітає якимись нерівними клубками до нас у яму і крутить і кидає в тебе сухими віттями, дощ рівний, одноманітний, що шумом своїм мов додає суму; скрип дубів, який не важко собі уявити за скреготання мерців; і нарешті надокучливі думи про салдатиків, які тутже на сьому-ж місці „чогось“ божеволіли, стрілялись, вішались. Страшне, прокляте місце, і страшні й прокляті ті люди, які посилають иньших людей на моральну і фізичну смерть для того, щоб берегти засоби смерти для иньших людей!

Що почував Кравчук, я не міг дізнатись, але бачив, що він поставив рушницю до стіни і сів собі в будці. Я постояв трохи і пішов до восьмої варті, до Дудки. Прокляте ходіне! Я падав, з'їжжав кудись у ями, видряпував ся, губив рушницю і нарешті збив ся зі стежки і заблудив ся. „От так краще!“ промовив я, памятаю, голосно, безнадійно сїдаючи на якийсь пенёк і не знаючи, що робити далі. І раптом недалеко себе почув:

— Хто йде?

— Я, я! — радісно схопив ся я, узнавши голос Дудки, і хутко підійшов до його.

— А я думав, що наш капітан крадець ся — промовив він, і я почув, як у його

злегка дріжав голос. — Він же у нас любить піймати на варті сонним, або на якомусь не-порядку... От і тепер прибіжить... Побачите!.. Нну! — додав він із ненавистю і стукнув рушницею по землі. Потім трохи помовчав і другим тоном уже кинув:

— А страшно! (московська лайка). В могилі мабуть веселіще!.. Ну, знаєте, ви краще одійдіть! — раптом спохватився він. — Нам же не можна говорити між собою. Ви тільки повинні підходити і зараз одходити... Мені що? Все одно через тиждень... (він озирнувся і навіть не договорив). А вам погано буде... Може де чорт статуйський і сидить уже, слухає! — тихіше додав він.

Я одійшов. Мені не хотілось сходити у ту страшну, холодну яму. Тут було все таки не так гідко. Тут було якось ясніше — і ли-сина була ширша і небо ближче і амбара не було, а тільки невеличкий льох. Але сходити треба було. Я пильно слідкуючи за стежкою, яку можна було розпізнавати по тому, що на ній було болото і вода, тихо став пробиратись між деревами. Часами я зупинявся і переводячи дух, озирався. Тоді ставало ще сумніше. Тоді вже вся увага моя переходила на якісь таємничо-дикі згуки, що лунали по ямі; на ві-тер, що десь щось трошив; на якісь білі то широкі то вузькі постаті, що ніби виглядали з-за дерев. По тілі переходило холодне, нер-вово дріжанє. Сидячи десь на мягкому кріслі у тепленькій кімнаті при тихому сьвітлі лям-ни, вам певно сьмішним здається мій тодіш-ній настрій. Але хотів би я подивитись, як би ви засьміялись тут. Чи не приймали-б і ви плями залежалого снігу за постаті, чи не під-

нялись би і в вас нерви під сю дику музику виття, свисту, шуму, тріску. Чи не миготіли-б і у вас думки безнадійні і сумні. За себе скажу, що я тоді вже не дивувався, що тут і божеволіли і стрілялись і вішались.

Я вже був недалеко від шостої варти, коли раптом почув в переді себе чийсь ходу.

— Хто йде? — гукнув я з якоюсь полегкістю у грудях, радіючи живому чоловікові. „А може се Статуя?“ — зараз же пролетіла мені думка, але, памятаю, навіть і він тоді був більше бажаний мені, ніж ся самота.

— Капітан третьої роти суздальського полку! — зачув ся таки Статуїв голос. — А ти хто? Підвартовий?

— Я.

— „Так точно“ треба відповідати.

Я не міг не засьміятись і не сказати йому, навіть не бачучи його:

— Рад старатись, ваше високоблагородіє!

— Ходи сюди! — строго гукнув він звідкись. Мені було страшенно чогось сьмішно.

— „Нікак“ не бачу вас, ваше високоблагородіє!.. Ходіть ви сюди!

Справді щось зашльопало по переді і хвилину через дві передо мною засірів сам капітан у своїй сивій шинелі.

— Ти-ж що се собі гадаєш? — грізно вимовив він до мене, зупиняючись кроків на двох. — З ким се ти жартуєш?

Мені хотілось все таки сьміятись.

— Капітан — сьміючись, памятаю, тремтячим сьміхом, промовив я. — Не забувайте, що ми не в казармі, а в лісі. А друге, памятайте, що я дуже до вас прихильний. Радив би вам іти краще ловити Кравчука „в непо-

рядках“, що ви, здається, й хотіли робити. А балачок на самоті з дикими людьми я не люблю водити. Говорю се вам, не жартуючи! Чуєте?

Коли я договорював останні слова, я, пам'ятаю, вже тремтів від сказаної злости. Не можу ручатись, що як би він іще сказав хоч слово, чи я здержав би свої нерви, чи ні. Але я вже не звертав уваги ні на вітер, ні на ліс, я бачив тільки сіру його спину, яку так хотілось шпигнути сею рушницею, що надала вже мені плече. Каюся у сих кровожадних бажаннях, але тоді я серйозно боровся з ними. Не знаю, чи він угадував се, чи ні, але мені здавалось, що він де кілька разів озирався.

Так ми вийшли до шостої варті. Понад стіною амбару було сіро і не чорніло ніякої постаті.

— Прошу тут постояти — підождавши мене, тихо кинув капітан і пішов, крадучись, вперед. Розуміється, я зараз же почав кашляти, голосно одплюваючись, сякаючись і всіма можливими природними способами бажаючи упередити Кравчука. Капітан, я бачив, де кілька разів зупинявся, потім знов сунув понад стіною. Кравчук не з'являвся. Тоді я схопив свою рушницю і рішуче пішов за капітаном, навмисне ступаючи в калюжі і стукаючи рушницею по амбарі. Хутко я вже був кроків на п'ять від капітана, який не озирався на мене, але йшов уже не крадучись. Тим часом Кравчука все таки не було. Аж ось і будка. Капітан підійшов до неї, озирнувшись, взяв щось біля стіни і мовчки підійшовши до мене, тикнув Кравчукову рушницю. Я маши-

нально взяв її. Потім капітан знов вернув ся й заглянув у будку.

— Ага! Ось де він! — зачув я його іронічний голос.

Вартує... Кравчук!

В будці було тихо. Я підійшов і зупинившись проти неї кроків на пять, зазирнув у середину, але крім чогось чорного великого нічого не міг розгледіти.

— Молить ся, мерзавець! — саркастично-злісно кинув капітан і зараз же голосніше додав: Кравчук!.. Кому я говорю? (московська лайка).

Я підійшов іще ближче, а капітан, озирнувшись на мене, вмиль трохи всунув ся в будку і став тягти звідти Кравчука, примовляючи:

— Мер...р...за...вець... То... так... вар...туєш!.. (московська лайка).

Зачулось важке сопінне, потім якесь шопотінне і нарешті за капітаном висунулась зігнута велитенська постать, перед якою тут капітан іще більше здавався хлопчиком. Вилізши Кравчук вирівняв ся і нам виразно стало чути його шопотінне:

— „Від лукавого, від лукавого... ізбаві мя... Душа моя скорбить... Дух в пучину ада повержен...“

— Кравчук!.. — заревів капітан. — Сьмієш ся з мене? Вінтовка де твоя?!

— „Помилуй, помилуй, помилуй!.. Слава, слава, слава...“

— Меррза-а-авець захрипів капітан, і я, здригнувшись, побачив, як рука його засіріла в повітрі і з ляском ударилась у щось. Але потім я вже всього виразно не памятаю, яко-

юсь бурею, дикою й несамовитою пронесло ся все. Спершу почув ся густий, повний задержуваної, але зразу вибухлої злости, рев; потім сіра постать чогось піднялась у повітрі, майнула з свистом ногами і крикнувши якомсь без міри дико „йях!“ вдарилась з гуком і кряком об землю. Потім велитенська постать нахилилась і знов капітанова постать майнула у повітрі і знов вдарилась об землю; потім почув ся кровожадний, рев, потім щось із тріском загупало по чомусь м'яккому, потім знов капітан злетів у повітрі і знов чвякнувши гепнув об мокру землю. По мені ходив мороз. А вітер і дощ, мов радіючи, аж крутились, аж танцювали на полянї. Хмари сунули десь далеко в високості й ніби тікали від нас. Щось вило і тріщало за амбаром. Памятаю, що я несьвідомо стояв і тремтячи, говорив весь час одну фразу: „Кравчук, що ви робите, Кравчук що ви робите“. Але як Кравчук, так і я сам і не чули і не розуміли її, хоч і чули. Нарешті мені пролетіла виразна думка, що треба бігти чогось до Дудки; я не знав, але памятаю добре, що весь час біг стежкою, спотикав ся, бив ся всім тілом об дуби і міцно тримаючи обидві рушницї, шепотїв: „Господи! До Дудки! Господи! До Дудки!“ Як я не заблудив, як утравив, не знаю, але правду кажуть, що божевільні краще поводять ся в дрібницях ніж здорові люди. А я нормальним себе не почував тоді. Як я передавав Дудцї, не памятаю і не можу пригадати, але очевидно, він і з тих окремих безв'язних, иноді зовсім дурних, пустих моїх фраз зрозумів усе, бо зараз же

кинув свою рушницю, скинув кенді*) і пустився бігти туди, щось говорячи до мене. Не знаю, що він говорив, але я знав, що се так чогось і треба, щоб він так говорив до мене і біг туди. Я також пустився за ним. Він де кілька разів зупинився, щось говорив до мене, я щось відповідав і ми знов бігли. І по малу я став ніби прокидатись. Спершу я виразно згадав, як майнули ноги, навіть згадалось, як звякнула капітанова шабля, потім в ухах у мене ясно згадався рев і гупання, потім я ясно згадав нахилену над капітаном Кравчукову постать і навіть самого себе з рушницями в руках.

Але поки тільки й того, що я міг виразно згадати, — з'орієнтуватись, звязати хаос думок і почувань збентежений мій мозок не здатен був тієї хвилини. Я навіть і тепер не пам'ятаю, як ми добігли, що говорив Дудка, Кравчук і сам я, (бо й я говорив щось), пам'ятаю тільки добре, що я з холодом якимсь дивився на сиву постать капітана, що якимсь клубком лежала перед будкою. І вже коли Дудка почав тягти сю постать за ноги кудись від будки, я пам'ятаю, закричав:

— Що ви робите? Хай лежить!

Дудка спинився і промовив:

— А справді... Ну-да, хай лежить.

— Хай лежить! — по інерції додав Кравчук.

З того менту я вже пам'ятаю, що почав трохи розуміти Дудку. Він говорив дуже гладко й ніби занадто спокійно, як мені тоді зда-

*) Скіряні, великі кальші.

валось. (Тепер я певен, що то мені тільки здавалось через те, що мої думки занадто хутко пролітали). Я навіть почав дивуватись, як мені самому не прийшло в голову, що їм уже не можливо більше вертатись до казарми і що треба зараз же тікати, неодмінно тікати. Памятаю, що я навіть став шукати паперу й олівця, щоб писати записку до Стовбенка. Розуміється, я нічого не найшов, а хоч би й найшов, то не написав би нічого. Се й Дудка знав, бо як пригадується мені, скидав тим часом із Кравчука кенді і шарпав його на всі боки, примовляючи:

— Та буде!... Потім думатимеш!.. Плюнь, говорю!...

Потім звернув ся до мене і промовив:

— Ви-ж зараз в караулку не йдїть... Погуляйте... десь у лісі (додав він для чогось)... А ми йдемо... Кравчук! Ходім!..

Памятаю, що мені кинулось щось деревляне і нїби чуже у всіх рухах і в постанї Кравчука.

Потім ми, здається, обнялись, і навіть пригадується ся, як Дудчин ніс холодно тикав ся по моїй гарячій щоці і як колола Кравчукова борода, коли він по наказу Дудки схилив ся і придавив мене своїми обіймами. Потім ми всі разом побігли, — я по середині, Дудка по переду, а Кравчук по заду. Бігли аж до восьмої варті. Там Дудка спинив ся, вхопив Кравчука за рукав і прошепотївши до мене, що їм тут треба звертати, потягнув за собою Кравчука і я zostав ся сам. Я притулив обидві рушницї міцнїше до мокрої шинелї і почав „гуляти“, твердо памятаючи, що треба неодмінно спершу гуляти“, (і неодмінно чогось десь у лісі, а не

„там“), потім іти в караулку. Але я не памятаю, скільки й де я гуляв... Мені на другий день уже оповідали „салдатики“, що я прийшов у караулю і рівно, спокійно став оповідати про все. Вони спершу думали, що я „або випив, вибачайте, або од страху“, але предивившись ближче до моїх очий і всього обличчя, мусіли повірити й бігти на шосту варту. Я сидів також рівно й спокійно, поки вони не внесли капітана в караулку. Зобачивши його, я ніби підвів ся, промовив: „Ну, бачите“ і зараз ліг на нари і заснув. Я, кажу, нічого сього не памятаю.

Прокинув ся, розумієть ся, під арештом в знайомому мені карцері. Як мене несли із Ворожбитового Яру, не памятаю. Цілий день до мене не підпускали нікого, крім полковника, який аж двічі приходив розпитувати. Певна річ, що я оповідав обидва рази, що не чув і не бачив, як усе вийшло, а тільки тоді побачив тіло капітана, коли з восьмої варті прийшов на шосту і мало не наткнувся на його. І обидва рази я бояв ся, що може говорив у караулці друге, але він нічого не говорив проти, і я заспокоював ся. Тепер я вже довідав ся, що я говорив якусь нісенітницю в караулці, з якої вартові тільки й розібрали „зовсім мертвий лежить“, і ще щось про ноги, що „десь літали чогось“. Мучили мене з тиждень: тягали в канцелярії, робили „очні ставки“ з вартовими, розпитували й мало не обвинувачували, що то я вбив капітана. Але певно мусіли випустити і вернути в казарму. Я

тільки одного весь час боявся: побачити одного дня на допиті пійманих Кравчука і Дудку. Се мене мучило в карцері. „Те“ вже одійшло і навіть мені іноді здавалось трохи дивним, чого я так тоді надзвичайно зденервував ся. Яж уже й раніше почував такий приблизно кінець, мені-ж уже й раніше здавалось, що колись щось подібне до сього мусить вийти.

Коли я прийшов в казарму, капітана вже поховали з пишною церемонією й я його не міг побачити. Але салдатики оповідали про його щось надзвичайно страшне.

— Одне око вискочило... говорив мені з жахом Шабатуров. — Друге витекло... Казав адютант, що Кравчук видавив йому пальцем, як держав мабуть за голову. Ноги поламані... груди побиті і звернені щелепи!.. Аж голова крутилась дивлячись на його... А Макуха, дак аж зблював!.. — шепочучи додав він.

Я холодів що разу, як хтось щось говорив, ніби там десь когось піймали і вже ведуть; з радістю не міг усе таки не бачити, як блідли й иньші салдацькі лиця. Але коли вже минуло два тижні, коли я нарешті дістав зашифрованого листа з К., я зітхнув легко і прямо таки мучив ся, що не міг заспокоїти деяких салдатиків, які за сі два тижні зденервувались сим чеканням до краю.

— Хай би вже привели! — говорив мені з мукою Макуха. — Та не мучили... Ідоли!.. Душогуби!

А Шабатуров уже перестав співати зо всіма молитви і стоїть, не хрестячись. Бідні хороші мої! Не дивуйтесь сьому сентименталізму, але мені їх так жаль і з такою мукою я люблю їх, що аж страшно робить ся подумати, що з них зроблять за три-чотири роки.

Тепер у нас уже в другий капітан: молодий білявий і, здається, дурень надзвичайний. Поводить ся однако досить добре і обережно. Фельдфебель його, здається, засідлає. Життя мало-помалу вирівнюється, але буря, що пролетіла над казармою, ще довго хвилюватиме сей мертвий, проклятий ставок.

Недавно дістав з К. другого листа. Ось він:

„Доручення виконані. К. і Д. (Кравчук і Дудка) уже роблять на заводі і, здається, заспокоїлись. Кравчук тільки дуже серйозний і якийсь суворий. Дудка сьміється. Читають „літературу“ з запалом. Дудка вже покинув малювання і захопив ся до краю соціалізмом. Кравчук ще хитається, але довго й багато думає. З його буде герой-робітник. Хутко пошлемо його в село „проповідати“. Тут він не такий корисний, як там. Тай самого його тільки туди тягне. Він навіває якусь могучу віру в себе. Щиро вітають вас і бажають, щоб ви скоріще виходили до загальної праці. С. передайте, щоб скоріще прислав те, що обіцяв. До побачення.

Р. С. Чи не можете ви прислати до нас ще з роту Кравчуків, або хоч і Дудок? Дайте нам тисячу таких „проповідників“, як каже Кравчук, і ми прийдемо визволяти вас зо всім іще сонним, але вже могучим народом“.

(-50к)

Пеллавіа дістав з К. другого листа. Ось
ваше сень жорсткий прохання ставов.
Що прохання над казавомою, що дово ханно-
Кітти мало-помалу вирішнюєть ся, але до
Фелдфебелі його, здаєть ся, засіде.
Новодіт ся однаво додоті дооре і обере-
додні білий і здаєть ся, дурен надзвиз-
мо: натиляз і нас уже з друтій катитя: мо-

Дорухая виченяні. К. і Д. (Кравчук і
Дудя) уже додоті на заводі і, здаєть ся, за-
сиділи. Кравчук тільки дуже серйозний і
вкиса суровий. Дудя саміста ся. Нитіста "лі-
тературу" з запяком. Дудя вже поменяв ма-
жовняство і захопив ся до краю соціалістич-
ним. Кравчук же хитієть ся, але дово н бісто ду-
ме. З того буде терор-родити. Хутко поше-
мо його в село "проповідати". Тут він не та-
кий корисний, як там. Той самою його тіла-
ка туди тліне. Він навіть якусь мотуху віру
в себе. Шеро вітають нас і бажають, щоб ви
скоріше виходили до заставної праці. О пере-
дайте, щоб скоріше приєднав те, що одіняв.
До поворнення.

Р. С. Ви не можете ви прийти до нас
на в роту Кравчуків, або ход і Дудю? Дайте
нам трохи тихих "проповідників", як каже
Кравчук, і ми прийдемо виводити вас з всім
це сонним, але вже мотухим народом".

р1

621

у

В. Деде

Боротьба